

LES REPRESSIONS DE 1936-1939 A LES ILLES BALEARS. UNA ANÀLISI COMPARATIVA,

David Ginard i Féron

(capítol del llibre *La Guerra Civil als Països Catalans*, Publicacions de la Universitat de València, València 2007, pàg. 257-297).

Més d'una vegada s'ha dit que les Balears constitueixen un bon microcosmos per analitzar el desenvolupament de la Guerra Civil de 1936-39 en el conjunt d'Espanya. De fet, com la resta de l'Estat, l'arxipèlag balear restà dividit fins a les darreres setmanes de la contesa entre les dues zones enfrontades, i aquesta escissió no fou resultat precisament de l'atzar, sinó de circumstàncies polítiques i militars en bona part explicables històricament. Mentre que les conservadores Mallorca i Eivissa foren *nacionals* des d'un bon començament, en canvi Menorca – caracteritzada per una certa tradició progressista i per la presència d'una força armada lleial a la República a la base naval de Maó–, romangué dins territori governamental fins al 9 de febrer de 1939.¹

Dit això, no ha de sorprendre que en l'anàlisi de qüestions tan diverses com la dinàmica institucional, l'evolució econòmica o les dimensions internacionals de la contesa hom pugui constatar una contraposició entre l'illa més oriental de l'arxipèlag i la resta, ben il·lustrativa del que passà en el conjunt de l'Espanya en guerra. Però sens dubte és amb l'estudi de la violència política exercida contra els desafectes d'ambdós bàndols on més clarament es pot percebre aquest marc privilegiat que les

¹ Indubtablement la distribució dels territoris dominats per un bàndol i un altre al començament del conflicte depengué de multitud de factors, i resultaria absurd establir una correlació automàtica entre el comportament electoral i el triomf o fracàs del cop d'Estat. En tot cas, resulta significatiu que, per exemple, a les eleccions del 16 de febrer de 1936, el Front Popular obtingués un 31,6% dels vots a Mallorca i un 19,28% a Eivissa, mentre que a Menorca arribà a un 39,85% dels sufragis. El cas de la petita illa de Formentera, que restà a la zona franquista malgrat que l'esquerra se situà amb el 54,31% dels vots, seria l'excepció que confirmaria la regla.

Balears ofereixen a l'historiador interessat pel conflicte bèl·lic de 1936-39. Les Illes conegueren en aquells anys successius episodis de poder, de coacció i de violència a càrrec dels *nacionals* i dels republicans. Episodis tots ells reprobables, però que, alhora, també reflecteixen força bé les diferents dimensions quantitatives, els objectius i les metodologies que presenten les repressions practicades pels dos bàndols durant la Guerra Civil.

No cal reiterar que la repressió és un fenomen molt complex, que inclogué un amplí ventall d'actuacions que abasten els àmbits polític, social, econòmic, laboral i cultural, i que ara no ens és possible d'analitzar a fons. D'aquesta manera, i a efectes pràctics, en les pàgines que segueixen ens centrarem fonamentalment en l'estudi de la violència física exercida contra les persones, bé que intentarem d'analitzar-la tenint en compte els trets bàsics de la dinàmica política i militar que s'esdevingué a cada una de les illes de l'arxipèlag. Així, en primer lloc farem referència a la repressió practicada pels revoltats a Mallorca al llarg de la contesa; una violència perfectament prevista, controlada i dirigida per les autoritats *nacionals* de l'illa, i que assolí una indubtable transcendència pública en ser divulgada internacionalment per l'escriptor francès Georges Bernanos en el seu llibre *Les Grands Cimetières sous la lune* (1938). A continuació, tractarem de la situació que s'esdevingué a Menorca. Aquesta illa fou escenari, sobretot entre el juliol i el desembre de 1936, d'una cruel violència *revolucionària*, a la qual seguí, des del febrer de 1939, una típica repressió d'ocupació a càrrec de les autoritats franquistes. En tercer lloc, analitzarem el singularíssim cas de les illes Pitiüses, on durant l'estiu de 1936 es visqueren tres fases repressives successives exercides alternativament pels dos bàndols. D'aquesta manera, per acabar, podrem establir unes conclusions bàsiques sobre les semblances i les diferències que presentà la repressió política practicada per *nacionals* i pels republicans a les Illes; unes conclusions que, segons el nostre parer, en bona part són extrapolables al conjunt de l'Estat.

1) Els cementiris sota la lluna mallorquina

Entre 1936 i 1939, Mallorca conegué una repressió política ben representativa de la que es despleguà als territoris que des dels primers dies de l'aixecament militar feren part de la zona franquista. De fet, l'illa no estigué en cap moment sota el domini republicà, excepte una estretíssima franja de territori (14 x 7 km) de la costa oriental, que fou ocupada durant tres setmanes en el marc de la fracassada expedició del capità Alberto Bayo Giroud (agost-setembre de 1936).² D'entrada, com en el cas d'altres indrets de l'Espanya dominada pels rebels, crida l'atenció que una zona considerada de rereguarda, on el cop d'Estat triomfà amb considerable facilitat i l'esquerra era minoritària, fos objecte d'una violència política tan considerable.³

Per entendre aquest fenomen, cal destacar que la repressió practicada a Mallorca i a la resta dels territoris en mans *nacionals* no fou gens espontània, sinó que respongué a uns evidents objectius exemplificadors. És prou conegut, en aquest sentit, que el mateix general Franco entenia aquest tipus d'actuacions com una autèntica operació quirúrgica destinada a extirpar el moviment obrer i les organitzacions polítiques d'esquerres del cos polític espanyol. D'aquesta manera, ens trobam davant accions perfectament programades en les famoses instruccions del director de la conspiració Emilio Mola Vidal (abril de 1936), les quals foren reiterades en el ban de declaració de l'estat de guerra que el general Manuel Goded Llopis, comandant militar de l'arxipèlag, publicà a Palma el fatídic 19 de juliol de 1936. En aquests textos es posava l'accent en la necessitat que tenien els rebels de neutralitzar qualsevol possible acció de resistència per part dels simpatitzants de la República. En concret, Goded advertia en l'article tercer del seu ban que "resuelto a

² Cf. Josep Massot i Muntaner, *El desembarcament de Bayo a Mallorca (agost-setembre de 1936)* (Barcelona 1987).

³ Aquest tema ha estat plantejat en llibres recents relatius a zones amb paral·lelismes evidents amb el cas mallorquí, com Galícia (cf. Jesús de Juana i Julio Prada (coordinadors), *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)* (Barcelona 2006)).

mantener inflexiblemente mi autoridad, será pasado por las armas todo aquel que intente en cualquier forma de obra o palabra hacer la más mínima resistencia al Movimiento Salvador de España. – Con igual ejemplaridad se castigará el más ligero intento de producir huelgas o sabotajes de cualquier clase y la tenencia de armas que deben ser entregadas inmediatamente en los cuarteles”.⁴

Com ja hem assenyalat, a Mallorca el cop d’Estat triomfà sense gaires dificultats. En poques hores foren ocupats tots els centres neuràlgics de la capital, i Goded pogué marxar el mateix dia 19 a Barcelona, on s’havia de posar al capdavant de la insurrecció en aquella ciutat. La mateixa literatura apologètica del Movimiento destacà que la resistència popular fou molt escassa, i que, per tant, els colpistes a penes hagueren de lamentar baixes. En paraules del militar britànic profranquista Norman Bray, “la resistencia comunista fue irrisoria. Asustados en parte por los fantásticos cuentos del material de guerra que poseían los falangistas, acobardados por la firmeza de las tropas, aislados por los métodos rápidos, decididos y ordenados de sus adversarios, virtualmente se rindieron sin lucha”.⁵

De tota manera, ens consta que ja el 18 de juliol, davant les notícies de la revolta de l’exèrcit a Àfrica, un grup de militants del Front Popular demanaren armes al governador civil Antonio Espina, però aquest rebutjà la petició perquè va rebre garanties de lleialtat per part de Goded.⁶ A més a més, l’arribada de notícies sobre el fracàs de Goded a Barcelona provocà, entre el 19 i el 20 de juliol, una reacció dels sectors populars i d’una part de les forces de seguretat.⁷ A Palma un

⁴ Miquel Duran Pastor, *1936 en Mallorca* (Palma 1981), vol. I, pàg. 54.

⁵ Norman Bray, *Mallorca salvada* (Palma 1937), pàg. 45.

⁶ Miquel Duran Pastor, *1936 en Mallorca*, pàg. 51; Manuel Goded, *Un “faccioso” cien por cien* (Saragossa 1938), pàg. 35-36. No és d’estranyar que Espina fos titllat posteriorment de “covard” i “pusil·lànim” per diversos dirigents obreristes (cf., per exemple, Manuel Pérez, *Cuatro meses de barbarie. Mallorca bajo el terror fascista* (València 1938), pàg. 10) i que observadors de l’època hagin posat en relleu la seva nul·la aptitud per al càrrec (Odón de Buen, *Mis memorias (Zuera, 1863 – Toulouse, 1939)* (Saragossa 2003), pàg. 444).

⁷ La intranquil·litat que s’apoderà dels militars mallorquins davant les notícies sobre l’esclafament del cop a Catalunya és descrita en els següents termes per un testimoni dels esdeveniments: “Palma havia canviat d’aspecte des del matí. La resistència i l’èxit del govern català ja eren coneguts. Les autoritats militars de

comitè de vaga difongué proclames editades en ciclostil en un solar de la barriada de Son Corb. Sabem que durant uns dies molts d'obriers deixaren d'anar a la feina, sobretot entre els dels transports públics, però resulta del tot impossible determinar fins a quin punt la seva actitud responia a una voluntat de rebuig explícit al cop d'Estat o si es tractava simplement d'una retirada prudent davant una situació que es percebia com a extremament confusa.⁸ En tot cas, la dura reacció del nou governador civil, Luis García Ruiz, que amenaçà d'executar els promotors de la protesta, donà resultats a l'instant.⁹ Amb tot, alguns testimonis de l'època asseguren que la vaga es perllongà durant unes tres setmanes. Així, en paraules de l'anarcosindicalista canari Manuel Pérez, a qui el cop d'Estat sorprenué a Palma i passà quatre mesos refugiat a un pis del barri de la Soledat:

“Sin armas, sorprendidos por la rapidez de los acontecimientos y además poco entrenados en las luchas sociales, a los trabajadores de Palma sólo les quedaba un recurso heroico: declarar la huelga general, paralizando todas las actividades de la isla. Y esta huelga general, que constituye una verdadera epopeya si tenemos en cuenta la situación del proletariado de Mallorca, duró veintidós días, pero al cabo de ellos hubieron de rendirse ante la crueldad del enemigo. Las autoridades fascistas ordenaron a sus agentes que fueran de casa en casa para obligar a los obreros a que se reintegraran al trabajo, y para conseguir sus propósitos fusilaron a cinco

---

Palma temien una reacció de la població civil [i dels obrers] excitada pels discursos que es pronunciaven a Barcelona. De fet, el poble reaccionà vigorosament a Madrid, a València i a altres ciutats, i molt a prop de Palma, a Menorca, on donà el tomb a la situació. No hauria estat gens extraordinari que les organitzacions d'esquerra haguessin intentat el mateix a Mallorca. Per consegüent, les tropes estaven apostades en els llocs més importants de la ciutat, amb els canons i les metralladores a punt. Els oficials duïen a la mà, nerviosament, les pistoles. Qualsevol contacte entre la tropa i les classes populars era evitat” (Marià Rubió i Tudurí, *Barcelona 1936-1939* (Barcelona 2002), pàg. 36).

⁸ Aquest fou el cas, per exemple, dels treballadors municipals de Palma (entrevista a Júlia Palazón Cano (Palma, 31 d'agost de 1996)).

⁹ Josep Massot i Muntaner, *El primer franquisme a Mallorca* (Barcelona 1996), pàg. 58-59; íd., *Els intel·lectuals mallorquins davant el franquisme* (Barcelona 1991), pàg. 138-139.

camaradas que dignamente dijeron no estar dispuestos a trabajar para los miserables que habían implantado en Mallorca un régimen de terror y barbarie.”¹⁰

A més a més, sabem que hi hagué alguns incidents armats a mitja dotzena de pobles. Per exemple, a Pollença el diputat socialista Amós Ruiz Lecina, d'acord amb el cap de la Base d'Hidros Fernando Beneito, organitzà la resistència d'un nucli de soldats, carrabiners i civils que, al cap d'unes hores, foren vençuts per una columna mixta motoritzada enviada des de Palma. A Manacor, la nit del 20 de juliol un grup de militants d'esquerra i carrabiners recorregueren la ciutat i reobriren la Casa del Poble, però l'endemà foren encerclats i reduïts per l'exèrcit. A Sóller, uns carrabiners intentaren defensar l'estació de ràdio de Muleta a fi de posar-se en contacte amb Catalunya. A Binissalem, un guàrdia municipal disparà contra uns falangistes locals i en matà un. A sa Pobla, el cos de carrabiners es dividí en dues fraccions, els quals intercanviaren trets durant unes hores. Finalment, a Esporles – poble de forta tradició esquerrana– l'alcalde socialista intentà organitzar guerrilles per impedir l'entrada de l'exèrcit al poble.¹¹

Aquesta limitada oposició a l'aixecament militar s'ha d'entendre en un context marcat per la relativa feblesa de les organitzacions obreres.¹² En aquest sentit, potser convé ressaltar que, si bé és cert que durant els mesos previs al començament de la contesa s'havia produït un desenvolupament considerable dels partits i sindicats integrats en el Front Popular, en començar l'estiu de 1936 cap

¹⁰ Manuel Pérez, *Cuatro meses de barbarie*, pàg. 11. Cf., també, VGB, “Organització balear”, *Suplement d'“El Obrero Balear”* 3 (20 de maig de 1937), pàg. 3. El diari de Maó *El Bien Público* assegurà el 27 d'agost que, segons notícies procedents de soldats mallorquins fets presoners durant el desembarcament de Bayo, la vaga general encara continuava a Palma.

¹¹ La visió oficial d'aquests esdeveniments (*Historia de la Cruzada Española* (Madrid 1941), vol. IV, tom 16, pàg. 270) es pot contrastar amb la bibliografia local específica. Vegeu, en particular, Antoni Tugores, *La Guerra civil a Manacor. La guerra a casa* (Palma 2006), pàg. 73-78; Jaume March – Andreu Cerdà – Pere Salas, *La Guerra Civil a Pollença. La revolta contra la rebel·lió* (Palma 2006), pàg. 119-156. Altres incidents menors tingueren lloc a Bunyola, Consell, Lluçmajor, el Pont d'Inca i Santanyí. Cf., també, Josep Massot i Muntaner, *El desembarcament de Bayo a Mallorca*, pàg. 38-43.

¹² Cf., en general, Pere Gabriel, *El moviment obrer a Mallorca* (Barcelona 1973).

grup obrer mallorquí disposava d'armes. Tal vegada resulti particularment significativa la precària implantació dels anarcosindicalistes mallorquins, circumstància que contrasta notablement amb la fortalesa de l'organització catalana i feia inimaginable una contribució semblant a l'esclafament d'un exèrcit insurrecte.

¹³ La correspondència entre la Confederació Regional del Treball de Balears i el Comitè Nacional de la CNT confirma que a Mallorca s'havia estès força la consciència que calia preparar-se per a un hipotètic desbordament de la situació política, però també que els mitjans amb què comptaven les organitzacions obreres illenques eren extremament minsos¹⁴.

Com veurem, la repressió *nacional* a Mallorca tingué diverses fases, durant les quals les mesures de càstig s'administraren d'una manera diferent segons les necessitats del moment. Però cal recalcar que aquestes accions punitives feren part sempre d'un procés controlat i dirigit per unes autoritats militars que dominaven sense gaires problemes l'ordre públic de l'illa. Els elements civils que donaven suport al Movimiento estigueren en tot moment supeditats als caps militars, encara

---

¹³ Crida l'atenció, per exemple, la forta impressió que al dirigent anarquista Jaime Balius li provocà un viatge efectuat a Mallorca el 1935, en què pogué constatar la influència del clergat sobre amples segments de la classe obrera illenca (cf. Miquel Amorós, *La revolución traicionada. La verdadera historia de Balius y Los Amigos de Durruti* (Barcelona 2003), pàg. 82-84).

¹⁴ Així, en una comunicació del 13 de juny de 1936, els responsables de la CRT de Balears es mostraven preocupats pels anònims i amenaces que havien rebut recentment, per la qual cosa “encontrándonos nosotros dispuestos a afrontar la lucha con todas sus consecuencias” i “no disponiendo de material adecuado para el caso”, sol·licitaven urgentment entrar en contacte amb el Comitè Nacional de Defensa de la CNT. En una altra carta de 6 de juliol de 1936 signada pel secretari de la CRT de Balears Miguel Parra, s'indicava: “Vamos a la celebración de un pleno regional para [tratar] como punto principal difundir nuestras ideas en estas Islas [...]. Nos hace pena el ver como cuando todos los partidos políticos y los que se dicen obreros despliegan todas sus actividades en engañar a los trabajadores, nosotros no podemos ni siquiera organizar un acto público por dos razones: la primera y más lamentable, es la falta de elementos capacitados para hablar en la tribuna, y la segunda la falta de medios económicos para poder sufragar los gastos pues los pocos militantes que somos no podemos materialmente hacer más de lo que hacemos que en el fondo no es nada sino un sacrificio estéril por cuanto no se ve el resultado, y por todas estas causas es lo que nos obliga a cambiar de rumbo, a ver si tenemos más éxito que es lo que deseamos” (International Institute of Social History (Amsterdam), fons Comité Nacional de la CNT, Confederación Regional del Trabajo de Canarias y Baleares, 50 A).

que en determinades ocasions la coordinació no fos perfecta, com es pogué palesar en les primeres hores del cop d'Estat.¹⁵

Així, per exemple, en els primers dies i setmanes de la guerra, la repressió consistí bàsicament en privacions de llibertat. Columnes de l'exèrcit, membres de la guàrdia civil i militants de Falange Española de las JONS recorregueren els pobles de Mallorca i, a part de reestructurar la vida municipal, s'encarregaren de detenir totes aquelles persones susceptibles de fer cara al nou estat de coses.¹⁶ El saqueig dels locals dels partits polítics i sindicats obrers, i la incautació dels seus fitxers facilità aquestes ràtzies. Segons fonts diplomàtiques britàniques, durant les primeres quatre setmanes que seguiren l'aixecament contra la República, les noves autoritats decretaren l'empresonament d'unes 1.400 persones.¹⁷ Amb el temps, podem dir que a Mallorca ser militant o simpatitzant d'una organització política o sindical d'esquerra implicava, quasi inevitablement, la detenció¹⁸. La confiscada Casa del Poble de Palma –un esplèndid edifici que havia estat regalat a les organitzacions obreres pel financer Joan March– esdevingué el principal centre de tortures de la Falange. Els records del destacat dirigent comunista Guillem Gayà i Nicolau permeten saber que el mateix cap provincial falangista, Alfonso de Zayas, intervenia directament en els interrogatoris en els quals habitualment s'apallissava els detinguts o se'ls obligava a ingerir oli de ricí.¹⁹

De tota manera, és cert que durant les primeres setmanes de guerra les execucions foren encara un fenomen relativament estrany, que afectà sobretot

¹⁵ Josep Massot i Muntaner, *Guerra Civil i repressió a Mallorca* (Barcelona 1997), pàg. 127-131.

¹⁶ Alfonso de Zayas, *Historia de la Vieja Guardia de Baleares* (Madrid 1955), pàg. 137-189.

¹⁷ Josep Massot i Muntaner, *El cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears (1936-1939)* (Barcelona 1995), pàg. 178. Alfonso de Zayas, *Historia de la Vieja Guardia de Baleares*, pàg. 151, indica que, per exemple, a Capdepera es feren més de cent trenta detencions.

¹⁸ L'arxiu del Centre Penitenciari de Palma emmagatzema milers de fitxes d'antics reclusos que permeten constatar la lleugeresa amb què les autoritats militars determinaven l'empresonament d'una persona. Així, per exemple, en el cas de les dones la detenció es podia deure exclusivament a què el seu home, pare o germà no havia estat localitzat i els mateixos expedients processals registraven que l'ingrés a la presó es feia en qualitat de *rehén* (Arxiu del Centre Penitenciari de Palma [ACPP] 117/4/1944).

¹⁹ Jean Schalekamp, *Mallorca any 1936. D'una illa hom no en pot fugir* (Palma 1997), pàg. 44-45.

persones que havien practicat algun acte de resistència contra el cop d'Estat o que eren especialment odiades pels revoltats contra la República.²⁰ Això s'explica, en part, perquè el control de la situació estava en mans d'un sector dels militars mallorquins que, amb el coronel Emilio Ramos Unamuno al capdavant, consideraven necessari actuar amb una certa prudència. Des d'aquests àmbits no es veia gens clar quin era el paper que correspondria a Mallorca dins la contesa, i fins i tot es considerava factible que la guerra s'acabàs aviat i amb una solució negociada. Per aquest motiu, optaren presumiblement per no aplicar al peu de la lletra les mesures recomanades per Mola.²¹

La pitjor fase de la repressió a Mallorca s'encetà a mitjan agost de 1936 i s'accentuà durant els mesos següents, sota la batuta del governador civil Mateu Torres Bestard. Aquest fou designat el setembre per instruccions directes del mateix general Franco, després que en una comunicació s'hagués queixat de l'excés de contemplacions amb què els uniformats mallorquins havien afrontat les tímides accions armades de resistència al cop d'Estat i el desembarcament republicà del capità Alberto Bayo.²² Però ja des de la segona setmana d'agost, les autoritats militars de l'illa pensaren que calia intensificar les mesures contra els partidaris de la República. D'aquesta manera, hom exhortà obertament a la denúncia ciutadana i a la neteja de la rereguarda, i es donà via lliure als falangistes perquè actuassin al marge de cap mena d'ordenament legal. Són axiomàtics, en aquest sentit, els comunicats publicats

---

²⁰ Aquest és el cas, per exemple, del lliurepensador, maçó i anticlerical Mateu Martí i Miquel –Ateu Martí–, assassinat al Coll de Sa Creu, prop del barri de Gènova, al començament d'agost de 1936 (Llorenç Capellà, *Diccionari vermell* (Palma 1989), pàg. 101, 102). Hi ha referències a aquestes execucions dels primers dies de guerra a: Bartomeu Mestre, *¿La última palabra? Mallorca 1936-1939. Memorias de un soldado médico* (Palma 1976), pàg. 20.

²¹ Josep Massot i Muntaner, *Georges Bernanos i la Guerra Civil* (Barcelona 1989), pàg. 190.

²² Es tracta d'una comunicació del 10 de setembre de 1936 en què Torres informava a Franco que "entre la enormidad de detenidos figura gente significadísima que hasta después de detenidos han hecho manifestaciones contrarias al movimiento y... nada, aquí costando un dineral su manutención; menos mal que Falange hace alguna limpia que no pueden aplicar a los figurones por estar éstos detenidos. Al Comandante Médico Don Virgilio García Peñaranda tuvo que detenersele por manifestaciones de desafecto al movimiento y... sigue detenido y nada más." (Josep Massot i Muntaner, *Guerra Civil i repressió a Mallorca*, pàg. 85).

en la premsa de Palma els dies 10, 12 i 15 d'agost pel governador militar Emilio Ramos Unamuno.²³

Sens dubte, aquest viratge repressiu de la segona meitat d'agost de 1936 s'explica en bona part per l'anunciat desembarcament a l'illa de les tropes de Bayo. El perill que representaven les milícies republicanes incrementà la sensació d'assetjament que patien els rebels mallorquins, i tant les notícies que devien circular sobre el comportament d'aquestes tropes a les Pitiüses recentment ocupades com el contingut intimidatori de les proclames llançades per l'aviació republicana sobre Mallorca no convidaven precisament a l'optimisme.²⁴ En aquest sentit, s'ha establert sovint com a fita l'ordre d'executar els interns de la presó de Manacor que hauria estat dictada la nit del 16 al 17 d'agost pel coronel Ramos Unamuno, amb un primer grup integrat per trenta-dues víctimes les quals després haurien estat cremades amb benzina.²⁵ Cal dir, però, que les recerques realitzades recentment per Antoni Tugores qüestionen l'existència d'aquesta *treta* de presos, tot i que confirmen que els dies 17 i 18 d'agost s'haurien produït nombrosos afusellaments al cementiri manacorí de Son Coletes.²⁶

L'expedició republicana desembarcà a Portocristo, prop de Manacor, el 16 d'agost. Durant les tres setmanes que durà l'operació les forces republicanes – mancades de disciplina i d'un comandament eficaç – es mostraren incapaces d'avançar. D'aquesta manera, Bayo s'hagué de retirar la nit del 3 al 4 de setembre davant el perill que representava l'aviació italiana, que el 28 d'agost havia començat a

²³ Josep Massot i Muntaner, *El primer franquisme a Mallorca* (Barcelona 1996), pàg. 250-252.

²⁴ Així, per exemple, en una de les més conegudes proclames del capità Alberto Bayo s'amenaçava amb la presó aquells sotsoficials de Mallorca que no sabotegessin les pròpies línies i amb l'execució sumària els qui fessin foc contra els desembarcats: "Dentro de unos días [...] los indecisos, los neutros, los anfibios, los que juegan a los dos paños, se habrán quedado sin pan y estarán en la cárcel, y los más fanáticos y tontos serán sin piedad puestos ante una tapia y purgarán sus idioteces hechas al dictado de los jesuitas, con cuatro tiros bienhechores" (Alberto Bayo, *Mi desembarco en Mallorca (de la guerra civil española)* (Palma 1987), pàg. 48, 49).

²⁵ Cf. diverses versions sobre aquests fets a: Josep Massot i Muntaner, *El primer franquisme a Mallorca*, pàg. 253-254.

²⁶ Antoni Tugores, *La Guerra civil a Manacor*, pàg. 109-111. Bartomeu Garí Salleras, *Clement Garau Juan. Discurs amb motiu de la seva proclamació com a fill il·lustre de Porreres* (Porreres 2005), pàg. 20, indica que durant el desembarcament tretze porrerencs foren detinguts i traslladats a Manacor i assassinats.

bombardejar les posicions republicanes. L'escassa activitat que caracteritzà el front de Manacor contrasta amb la duresa implacable amb què hom tractà els presoners. Ens consta que els *nacionals* tingueren com a norma executar tots els combatents republicans que caiguessin en les seves mans, tot i que està documentat que es feren diverses excepcions.²⁷ És particularment conegut el cas d'un grup de cinc joves infermeres que, per un error de coordinació, no pogueren reembarcar amb la resta dels expedicionaris, i foren violades per uns metges militars i assassinades tot seguit.

28

Una vegada retirades les tropes republicanes, les coses no milloraren gaire. De fet, des d'aleshores, i fins a la primavera de 1937, la repressió política assolí el paroxisme. El feixista italià Arconovaldo Bonacorsi –més conegut per “conde Rossi”– contribuí decisivament, si més no, a crear un ambient summament crispat, amb els seus discursos als pobles de l'illa en els quals instigava obertament a netejar les presons i afusellar sense contemplacions els *rojos* mallorquins.²⁹ Durant aquests mesos, grups de policies i falangistes capitanejats per l'antic diputat de la CEDA Lluís Zaforteza i Villalonga, el metge Emili Manera i el policia Francesc Barrado es lliuraren a una autèntica cacera de militants d'esquerra amb el vistiplau del governador civil Torres Bestard. Segons els informes d'Alan Hillgarth, es tractava d'una brigada especial de la policia secreta integrada per una trentena d'individus, gairebé la meitat

²⁷ La norma era afusellar sense dilacions els milicians, mentre que els soldats de reemplaçament sortiren millor parats (cf. Josep Massot i Muntaner, *El desembarcament de Bayo a Mallorca*, pàg. 335-341; Manuel Pérez, *Cuatro meses de barbarie*, pàg. 25-26; Francesc de Borja Moll, *Els altres quaranta anys (1935-1974)* (Palma 1975), pàg. 32). Bayo assegurà a les seves memòries que els *nacionals* mallorquins executaren 70 dels seus expedicionaris (*Mi desembarco en Mallorca*, pàg. 105). Pel que fa als desembarcats, sembla que l'habitual fou incorporar els presoners a les forces republicanes, tot i que també hi ha alguna notícia aïllada d'execucions (Ramon Rosselló Vaquer, *La Guerra Civil a les viles de Mallorca vista per l'estament eclesiàstic* (Felanitx 2002), pàg. 85; Causa General [CG] 1458 (1), ram 39, Archivo Histórico Nacional [AHN] (Madrid)).

²⁸ Josep Massot i Muntaner, *De la guerra i de l'exili. Mallorca, Montserrat, França, Mèxic (1936-1975)* (Barcelona 2000), pàg. 55-61; Tomeu Ferrer, *Vint dies de guerra* (Palma 2005), pàg. 259-266. Una d'aquestes milicianes deixà escrit un cèlebre diari reproduït, entre d'altres, per Juan José Negreira Parets (ed.), *Mallorca 1936. La sublevación militar y el desembarco republicano* (Palma 2006), pàg. 419-434.

²⁹ Cf. Josep Massot i Muntaner, *Vida i miracles del Conde Rossi* (Barcelona 1988), pàg. 108-122.

dels quals eren militants de Falange, mentre que la resta eren simples criminals que havien estat reclutats directament per Zaforteza.³⁰

Aquests assassinats es duïen a terme generalment de nit. La víctima era tretada de casa seva i transportada en un cotxe a un cementiri o a una carretera dels afores de Palma o de qualsevol poble de l'illa. Allà era morta a trets i el cos es deixava en terra.³¹ Lògicament, ningú no gosava interposar cap denúncia davant uns fets que eren de coneixement general, i que, en bona part, es feien expressament a la vista de tothom a fi d'esporguir la població. Ramón Corredor, un antic cotxer de pompes fúnebres de l'Ajuntament de Palma, explicava en una entrevista concedida el 1986 a l'escriptor i periodista Llorenç Capellà:

“En cierta ocasión me dijeron que me presentara a las dos del mediodía, cerca de Son Pardo, y allí me hallé una pareja de la guardia civil y un falangista que custodiaban dos cadáveres destrozados, iles habían dado de culatazos! Aquellas cabezas forzosamente tenían que gotear y entonces, ateniéndome a que todos los bares de la carretera de Sóller estaban abarrotados de gente, obtuve permiso de los guardias para transportarlos directamente al cementerio por el Camí dels Reis, pero -

³⁰ Josep Massot i Muntaner, *El cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, pàg. 184; íd., *Sobre Georges Bernanos i altres temes polèmics* (Barcelona 2004), pàg. 22. Odón de Buen, *Mis memorias*, pàg. 429 fa referència igualment a l'ús d'assassins a sou per part de Falange. Una llista de “fascistas asesinos y torturadores” elaborada a la postguerra i servada a l'Arxiu Històric del PCE inclou alguns noms de suposats participants en aquestes accions, que naturalment no pot ser donada per vàlida sense més, atesa la imprecisió de la font. Els al·ludits són: “Badell [Vadell?], Guillermo, jefe milicias F (Informe Sureda 17-9-46); Canals, Mariano (Tte de Milicias); Calicant (de), Tomás, torturador; Capiro Martín, Alcalde, Jefe de Centuria; Capiro, Bartolomé; Leo Mateo, calle del Sol, San Lorenzo; Montaner, jefe de Investigación falangista; Omar, Guillermo, capitán de Milicias F; Omar, José; Palmer, Pepe, camisa vieja, ahora GC; Roselló, Tomás, “Tomás de ses voltes”; Salas, Manuel, cabo de F., millonario, gran traficante” (Archivo Histórico del Partido Comunista de España [AHPCE] (Madrid), Represión Franquista 48, carpeta 3.3). També hi ha estat relacionat amb els “passejos” de 1936-37 el policia Antonio Carrillo Fernández, que esdevindrà cèlebre en el decenni dels quaranta per la pràctica de tortures als resistents antifranquistes (Miquel Duran Pastor, *Sicut oculi. Un tiempo pasado que no fue mejor. Vigilantes y vigilados en la Mallorca de la postguerra. 1941-1945* (Palma 1992), pàg. 148; David Ginard, *L'oposició antifranquista i els comunistes mallorquins (1939-1977)* (Barcelona 1998), pàg. 46, 47, 72).

³¹ Josep Massot i Muntaner, *El cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, pàg. 178-179.

ialto!- el falangista no me lo permitió. Me dijo: 'Es preferible que te vean pasar y así sabrán como las gastamos. No van a ser estos los últimos fusilados'."³²

Una gran part de les víctimes eren presos preventius trets directament de la presó mitjançant una ordre signada per Torres Bestard i lliurats tot seguit als escamots falangistes. Es tractava de les cèlebres *tretes* que delmaren la presó de Can Mir durant el primer trimestre de 1937. Fou en un d'aquests episodis en què perdé la vida la mítica dirigent comunista Aurora Picornell, companya del cèlebre agent de la Komintern Heriberto Quiñones González. Aurora fou treta de la presó de dones del carrer de Can Salas la nit del 5 de gener de 1937, juntament amb les militants comunistes illenques Catalina Flaquer Pascual, Antònia Pascual Flaquer, i Maria Pascual Flaquer i una jove de Palència anomenada Belarmina González Rodríguez.³³ Les cinc dones foren assassinades al cementiri de Porreres. El recent descobriment de l'expedient processal d'aquestes preses –conservat a l'arxiu del Centre Penitenciari de Palma– ha permès documentar el vistiplau del governador civil a un dels episodis més dramàtics de la Guerra Civil a Mallorca.³⁴

Encara que abunden els testimonis sobre l'estat de terror que s'estengué a Mallorca en aquests mesos, el més conegut és, sens dubte, el llibre denúncia que l'escriptor conservador francès Georges Bernanos publicà el 1938 a París sota el títol de *Les Grands Cimetières sous la lune*. Bernanos, que coneixia detalls de primera mà gràcies a les seves estretes vinculacions amb alguns dels principals caps falangistes de l'illa, descriví amb cruesa la repressió *blava* que s'apoderà de l'illa fins a la primavera de 1937, i es mostrà especialment dolgut amb l'actuació de l'Església catòlica i,

³² Llorenç Capellà, "Un espectador de excepción de la represión. Ramón Corredor. Cochero de pompas fúnebres del ayuntamiento de Palma", *Memòria Civil* 32, *Baleares* (10 d'agost de 1986), pàg. 2.

³³ Cf. Francisca Bosch, *Aurora Picornell. La lluita mai no mor* (Palma 1987), pàg. 17; Antoni Nadal, "Aurora Picornell", *Memòria Civil* 30, *Baleares* (27 de julio de 1986), pàg. III; Llorenç Capellà, *Diccionari vermell* (Palma 1989), pàg. 69-70, 127-128, 131-133; David Ginard, *Matilde Landa. De la Institución Libre de Enseñanza a las prisiones franquistas* (Barcelona 2005), pàg. 132-133.

³⁴ ACPP 133/4/1944.

sobretot, del bisbe Josep Miralles i Sbert.³⁵ Entre les aportacions exhumades fa poc, es poden destacar les del pacifista alemany Heinz Kraschutzki³⁶ i les de l'oceanògraf aragonès Odón de Buen. Aquest darrer redactà al començament dels anys quaranta, des del seu exili francès, un documentadíssim llibre de memòries, en el qual dedicà una molt considerable atenció als seus mesos de captiveri a Mallorca, en els inicis de la Guerra Civil. Tot i que a causa de la seva incomunicació no podia disposar d'informacions exactes sobre les execucions que tenien lloc a l'illa, el seu relat és summament simptomàtic de l'ambient que es respirava aleshores a Mallorca:

“Llegaban las noticias de la crueldad de los falangistas: aterrorizadas las gentes, contaban los asesinatos que por las noches se cometían; cada mañana en las carreteras aparecían docenas de cadáveres en las cunetas, en las tapias del cementerio se fusilaba a centenares de personas, se citaban nombres de personas significadas que habían sido víctimas de la barbarie tolerada por las autoridades que tenían en su mano la fuerza. Y permanecían por los caminos los cadáveres insepultos. Se contaba que unos ermitaños que tienen su capilla en la montaña próxima a la finca del archiduque Luis Salvador, bien conocida de cuantos visitaban Mallorca, se habían acercado a las autoridades para que les permitieran enterrar a los cadáveres que

---

³⁵ Georges Bernanos, *Els grans cementiris sota la lluna* (Barcelona 1981). L'obra de Bernanos i la seva relació amb Mallorca han estat analitzades a fons per Josep Massot a diversos llibres, entre d'altres: *Georges Bernanos i la Guerra Civil*, i *Tres escriptors davant la Guerra Civil. Georges Bernanos-Joan Estelrich-Llorenç Villalonga* (Barcelona 1998). Altres testimonis de fugitius de la Mallorca de 1936 foren, a banda de l'esmentat de Manuel Pérez, els dels escriptors alemanys Albert Vigoleis Thelen i Karl Otten (cf., en aquest respecte, Josep Massot i Muntaner, *Guerra Civil i repressió a Mallorca*, pàg. 217-232; Germà Garcia Boned, *La segunda cara de la isla de la segunda cara de Albert Vigoleis Thelen. Mallorca 1931-1936* (Palma 1998)). Sobre l'actuació de l'església catòlica mallorquina durant la guerra, cf. Josep Massot i Muntaner, *El Bisbe Josep Miralles i l'església de Mallorca. De la Dictadura a la Guerra Civil* (Barcelona 1991), pàg. 123-197; Nicolau Pons i Llinàs, *Jeroni Alomar Poquet. El capellà mallorquí afusellat pels feixistes el 1937* (Palma 1995).

³⁶ Heinz Kraschutzki, *Memòries a les presons de la Guerra Civil a Mallorca* (Palma 2004).

yacían pudriéndose en la carretera de Sóller. 'A los perros se les entierra y estos son hombres', clamaban."³⁷

No és gens estrany, en definitiva, que aquest tipus d'actuacions generassin una autèntica commoció social. Tal com denuncià l'any 1942 des del seu exili mexicà el dirigent socialista Ignasi Ferretjans, els assassinats comesos durant la guerra deixaren una estela d'odis que sobreviuran a Mallorca durant decennis.³⁸ En aquest sentit, l'episodi de l'assassinat de l'alcalde de Manacor Antoni Amer, el 29 de desembre de 1936, és possiblement un dels més emblemàtics. No ha de sorprendre, en definitiva, que l'enterrament d'un dels seus fills, mort l'11 de gener de 1942, esdevingués una les poquíssimes manifestacions col·lectives de descontent que han pogut ser documentades en la Mallorca de la immediata postguerra, i que tingués com a conseqüència l'obertura d'una investigació a càrrec del Govern Civil i la sanció d'alguns dels participants.³⁹

³⁷ Odón de Buen, *Mis memorias*, pàg. 438. Ja durant la guerra De Buen concedí unes interessants declaracions, publicades al llibre de Luzbel Ruiz, *España crucificada. Los crímenes del fascismo* (Barcelona 1937), pàg. 161-170 i en la revista *Mallorca Nova* (10 de setembre de 1937).

³⁸ Ignasi Ferretjans, "Balears la mártir. Unidos por el dolor y por el odio", *El Socialista* 7 (1 de juliol de 1942), pàg. 6.

³⁹ Cf. Antoni Tugores, *El batle Antoni Amer "Garanya" (1882-1936). La història robada* (Palma 2004), pàg. 323-326. En un informe corresponent a febrer de 1942, la Delegació Provincial d'Informació i Investigació de Balears, explicava: "El día doce de enero ppdo a las siete de la tarde, tuvo lugar el traslado del cadáver del hijo del que fue alcalde del frente popular de Manacor, Antonio Amet [SIC]. Fue trasladado desde Palma a Manacor y seguidamente al cementerio, teniendo lugar con tal motivo una verdadera manifestación integrada por elementos rojos y descontentos, sumándose más de mil hombres y además un buen número de mujeres que acompañaron al cadáver hasta su última morada. Se rumorea, sin haberlo podido comprobar, que entre las amistades del fallecido se ha abierto una suscripción para costear los gastos del entierro. Sábese que en el cortejo figuraban doce grandes coronas, y féretro iba adornado profusamente. Además el cortejo y acompañantes llegó hasta el cementerio mismo, cuando ordinariamente se despide antes de la salida del pueblo. – Todo ello, y teniendo en cuenta que se trata de una familia de modesta posición, por lo que no es regular tal traslado de cadáver, induce a pensar en una organización perfecta entre los antiguos izquierdistas que en un momento dado como el referido, pueden agruparse sin dificultad, y con cierta conciencia del deber, ya que, como detalle, se notaba en todos los asistentes una seriedad y un silencio no común en los demás entierros" (*Boletín de Información y ambiente de la Delegación Provincial de Información e Investigación de Baleares* 465 (13 de febrer de 1942), Archivo General de la Administración (Alcalá de Henares), Presidencia, Secretaría General del Movimiento

A partir de la primavera de 1937 s'entrà en una nova etapa, que podríem anomenar de relativa suavització de la violència repressiva, en què les execucions extrajudicials passaren a ser un fenomen aïllat. Cal dir que aquesta normalització de la situació que s'observà aleshores no fou exclusiva de Mallorca ni tan sols de la zona rebel, sinó que féu part del procés de centralització del poder polític que experimentaren aleshores ambdós bàndols. En tot cas, la substitució al capdavant del Govern Civil de Torres Bestard per l'aristòcrata tradicionalista Josep Quint Zaforteza, el 25 de maig de 1937, coadjuvà sens dubte al fet que la repressió indiscriminada s'alleujàs. D'aquesta manera, començà una fase de repressió perfectament institucionalitzada, en què jugaren un paper central els consells de guerra en els quals foren jutjades centenars de persones acusades de contravenir algun dels articles del ban de declaració d'estat de guerra del general Manuel Goded Llopis. D'acord amb el que el mateix Ramon Serrano Suñer anomenà "la justícia a l'inrevés", uns tres-cents partidaris de la República foren condemnats a mort per "rebel·lió militar" en uns judicis mancats de les més elementals garanties jurídiques.⁴⁰

Naturalment, una bona part de les víctimes foren militants de base i dirigents de les organitzacions polítiques i sindicals d'esquerra, preferentment homes i dones pertanyents a les classes populars, en particular obrers industrials i pagesos. Sovint es tractava simplement de persones que havien escrit algun article anticaciquista en la premsa local del seu poble, que havien expressat les seves opinions en veu alta en un cafè, o que havien participat en alguna vaga obrera. No cal oblidar, tanmateix, que uns altres col·lectius resultaren també tremendament afectats per la repressió. Així, si les víctimes de la repressió parajudicial eren molt majoritàriament

---

52/14.121).

⁴⁰ Josep Massot i Muntaner, *Georges Bernanos i la Guerra Civil*, pàg. 156-217; íd., *El primer franquisme a Mallorca*, pàg. 217-261; íd., *El cònsol Alan Hillghart i les Illes Balears*, pàg. 174-191. Un exemple recent de l'arbitrarietat d'aquests judicis, en què no era gens insòlit que la sentència fos més dura que la mateixa petició del fiscal militar, a: Joan Buades, *Gabriel Buades i Pons. Pol·len llibertari* (Palma 2005), pàg. 31-36.

gent d'origen humil, els afusellats per sentència de consell de guerra correspongueren a una tipologia extremament variada, que incloïa també persones benestants d'ideologia republicana i progressista. D'aquesta manera, personatges tan destacats de la política mallorquina de l'època com l'exdiputat socialista Alexandre Jaume, l'exalcalde de Palma Emili Darder o l'antic president de la Diputació Provincial Jaume Garcia; i empresaris com Bernat Marquès, Llorenç Roses i Antoni M. Ques acabaren els seus dies davant un escamot d'execució, acomplint sens dubte una funció exemplificadora.⁴¹ El tarannà totalitari de les noves autoritats es palesa igualment en el destí tràgic que conegueren nombroses persones per la seva adscripció a determinats col·lectius minoritaris aliens a l'esperit de la *Nova Espanya*. Així, s'ha pogut documentar que entorn d'un terç dels membres de la lògia maçònica Pitágoras 20, de Palma, foren executats.⁴²

El recompte exacte del nombre de morts que ocasionà la Guerra Civil a Mallorca ha estat objecte d'una controvèrsia que es remunta als mateixos anys de la contesa. Pensem que ja alguns dels contemporanis aventuraren xifres molt elevades. Així, per exemple, Georges Bernanos situà en 3.000 el nombre d'executats.⁴³ En les seves memòries, Odón de Buen indicà que els seus companys de la presó de Palma apuntaven que havien estat assassinades unes 4.000 persones.⁴⁴ L'anarquista barceloní Luzbel Ruiz es féu ressò, el 1937, de les declaracions d'un pilot empresonat a Mallorca, segons el qual el nombre d'executats

⁴¹ Sobre Alexandre Jaume, cf. Josep Massot i Muntaner, *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears* (Barcelona 1990), pàg. 313-377; Alexandre Font Jaume, *Alexandre Jaume* (Palma 1987). Sobre Antoni Mateu, cf. Josep Corcoles i Baltasar Perelló, *Antoni Mateu i Ferrer 1901-1937. Un batle de la República* (Inca 2001). Una visió particular de les darreres hores de Darder, Ques, Mateu i Jaume a Odón de Buen, *Mis memorias*, pàg. 462, 463.

⁴² Cf. Francesc Sanllorente Barragán, *La maçoneria a les Balears (1836-1936)* (Palma 1998); íd., *La masoneria en las Islas Baleares (1800-1940)* (Palma 1999); Josep Massot i Muntaner, *El cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, pàg. 184-191. També foren executats quatre esperantistes (Xavier Margais, *El moviment esperantista a Mallorca (1898-1938)* (Palma 2002), pàg. 241) i dos membres de l'església metodista mallorquina (Carme Capó i Fuster, *L'obra metodista a Catalunya i Balears* (Barcelona 1994), pàg. 167; Llorenç Capellà, *Diccionari vermell* (Palma 1989), pàg. 70, 164-165).

⁴³ Georges Bernanos, *Els grans cementiris sota la lluna*, pàg. 138.

⁴⁴ Odón de Buen, *Mis memorias*, pàg. 431.

era de 5.000.⁴⁵ El també llibertari Manuel Pérez calculà que, fins al 18 de novembre de 1936, havien estat assassinades 5.250 persones a Mallorca, de les quals 3.350 corresponien a Palma.⁴⁶ El desembre de 1936, el destacat militant comunista Heriberto Quiñones afirmà en un acte celebrat a Menorca que a Palma havien estat executades 3.485 persones; i a Manacor, 1.500.⁴⁷ Finalment, el dirigent socialista Ignasi Ferretjans alçà la xifra fins als 7.000 per al conjunt de l'illa, en l'esmentat article que publicà el 1942 a Mèxic.⁴⁸

Es podria adduir, amb raó, que en la majoria d'aquests casos es tractava de simples estimacions globals que, a més a més, responien als objectius de la propaganda de guerra republicana. Però s'ha de tenir en compte que les informacions reservades procedents de fonts pròximes al Movimiento ens indiquen, igualment, que la repressió segà la vida d'uns quants centenars d'homes i dones. En un informe elaborat el 1937 pel cònsol italià a Mallorca ja s'apuntava que, entre l'agost i el setembre de 1936, havien mort 1.750 persones per aquesta causa. L'octubre de 1938, el bisbe de Mallorca, Josep Miralles i Sbert, calculà que la xifra se situava entorn de les dues mil. El diplomàtic britànic Alan Hillgarth, finalment, considerava que entre el 19 de juliol de 1936 i el 6 de juliol de 1937 havien estat assassinades entre 850 i 900 persones a l'illa.⁴⁹

Malauradament, a diferència d'altres indrets de l'Estat, a Mallorca a hores d'ara no s'ha enllestit encara una recerca sistemàtica amb metodologia històrica que permeti donar definitivament aquesta qüestió per tancada. En qualsevol cas, es poden considerar totalment superades les xifres plantejades al seu dia per l'historiador militar Ramón Salas Larrazábal, que quantificà en 745 les víctimes per

⁴⁵ Luzbel Ruiz, *España crucificada*, pàg. 174.

⁴⁶ Manuel Pérez, *Cuatro meses de barbarie*, pàg. 12.

⁴⁷ *El Iris* 7.115 (5 de gener de 1937), pàg. 1. En el mateix text s'afirma que, a tota la província, havien estat assassinades sis o set mil persones.

⁴⁸ Ignasi Ferretjans, "Baleares la mártir. Unidos por el dolor y por el odio", *El Socialista* 7 (1 de juliol de 1942), pàg. 6.

⁴⁹ Josep Massot i Muntaner, *Georges Bernanos i la Guerra Civil*, pàg. 205 i 206; íd., *El cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears*, pàg. 176.

al conjunt de l'arxipèlag.⁵⁰ No debades, una investigació periodística publicada a finals dels ans vuitanta recollí els noms i llinatges de 868 víctimes, xifra que hem de considerar mínima, ateses les diverses relacions complementàries que s'han pogut establir arran de recerques posteriors sobre municipis i col·lectius concrets.⁵¹ A partir de la informació disponible als registres civils i als cementiris, les recerques en curs efectuades pel grup de desaparicions forçades de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Mallorca han permès documentar ja uns quants centenars de morts. És probable que en un termini relativament breu tinguem una quantificació bastant precisa, que en tot cas sembla que no superarà les dues mil morts.⁵²

Per acabar, resulta inevitable prestar una mica d'atenció a la qüestió de les presons i els camps de concentració, atès que es tracta d'un fenomen que a Mallorca assolí enormes dimensions. Des dels primers dies de la contesa es pogué constatar que la presó provincial de Palma –reservada tradicionalment a unes quantes dotzenes de reclusos comuns– resultava del tot insuficient per allotjar la gran quantitat de militants i simpatitzants d'esquerra que eren detinguts. Aleshores calgué improvisar ràpidament nous centres de reclusió, entre els quals destacaren el castell de Bellver, alguns vaixells ancorats al port de Palma, una nau industrial situada a les avingudes de Palma (Can Mir), i diversos dipòsits municipals. Ja el novembre de 1936 s'instal·là una presó específica per a les dones, al carrer de Can Salas, de Palma, bé que no fou fins el juny de 1940 quan aquesta esdevingué una de les cinc

⁵⁰ Ramón Salas Larrazábal, *Pérdidas de la guerra* (Barcelona 1977), pàg. 180-183, 375. Les xifres de Salas han estat reproduïdes i acceptades d'una manera acrítica per Angel David Martín Rubio, *Paz, piedad, perdón... y verdad* (Madrid 1997), pàg. 377; íd., *Los mitos de la represión en la Guerra Civil* (Madrid 2005), pàg. 111.

⁵¹ Llorenç Capellà, *Diccionari vermell*, pàg. 205-219.

⁵² Naturalment, a Mallorca –al marge del que ja s'ha comentat sobre l'expedició de Bayo– no hi hagué repressió republicana, però ens consta que un nombre indeterminat de mallorquins residents a altres indrets de l'Estat foren víctimes de la violència exercida pel bàndol governamental. Així, per exemple, sabem que sis jesuïtes mallorquins moriren com a conseqüència de la repressió anticlerical a Catalunya i el País Valencià (cf. Nicolau Pons i Llinàs, *Jesuïtes mallorquins víctimes de la Guerra Civil* (Palma 1994).

presons centrals de dones d'Espanya i incrementà espectacularment el nombre d'internes.⁵³

Les condicions de vida que patiren els presos mallorquins durant la guerra foren força dures. Els testimonis de l'època acostumen a dir que la situació era sobretot penosa a Can Mir, principal presó de l'illa entre setembre de 1936 i gener de 1941, on s'acaramullaven entorn d'un miler de detinguts governatius. Sens dubte, el caràcter provisional de l'edifici –una gran nau amb un sostre molt alt sostingut per dues fileres de columnes– determinava incomoditats suplementàries. Els presos estaven col·locats en llargues fileres de matalassos sense a penes separació. L'alimentació consistia bàsicament en moniatos amb terra sense pelar, per la qual cosa eren corrents les afeccions estomacals. Les autoritats penitenciàries gairebé no proporcionaven cap atenció sanitària, i els metges reclusos havien de fer mans i mànigues per atendre els malalts. La situació, però, no era gaire millor a la presó provincial de Palma, popularment coneguda com els Caputxins. En les seves memòries, Odón de Buen ens ofereix un retrat amarg de la seva experiència, amb especial atenció a la brutor que caracteritzava l'edifici:

“Todo el edificio olía a mugre. Los calabozos del patio eran repugnantes, allí se amontonaban presos sobre colchonetas puercas, tendidas en el suelo; algo más confortables los del piso superior. No se podía estar cerca de los retretes por su olor nauseabundo: ¿retretes?, habitaciones amplias con un surco contra la pared donde se alineaban los necesitados y por el cual circulaba agua. Por excepción, algunos estábamos autorizados para usar el inodoro de los oficiales, situado junto al cuarto de guardia. Todo el edificio estaba lleno de chinches, hasta la enfermería y la cocina; no era raro el día en que se ahogaran algunos en los enormes peroles del

---

⁵³ Cf. *Matilde Landa*, pàg. 125-212 i els diversos testimonis reunits per Tomasa Cuevas, *Testimonios de mujeres en las cárceles franquistas* (Osca 2005).

rancho; yo mismo los vi flotar en la leche del desayuno. Y no escapaban pulgas, ladillas y cucarachas. Porque todo era suciedad.”⁵⁴

Així mateix, una ordre de 28 d'octubre de 1936 del comandant militar de l'arxipèlag establí la creació de camps de concentració, els quals s'instal·laren des de final d'any, principalment al llarg de la zona litoral de l'illa. L'objectiu era el d'allotjar detinguts governatius, “que se encontraban en las distintas prisiones de la Isla, los que sin estar sujetos a Procesamientos Militares, eran conocidos por sus ideas extremistas”.⁵⁵ En aquests establiments els presos eren obligats a treballar en la construcció de les carreteres que configuraren l'anomenat circuit estratègic. Un informe corresponent al 29 de març de 1938 indica que aleshores hi havia a Mallorca sis camps de concentració civils i dues unitats de treballadors, que en total allotjaven 1.022 detinguts.⁵⁶ Una de les característiques principals d'aquests centres era el seu caràcter itinerant; els presos eren constantment traslladats d'un camp a l'altre i substituïts per nous contingents, en funció de les necessitats generades per les obres públiques realitzades. Entre els camps de treball que funcionaren a l'illa durant la guerra i la postguerra podem assenyalar els des Capdellà, s'Espinegar (Felanitx), Port de Pollença, es Rafal dels Porcs (Santanyí), Sant Joan de la Font Santa (Campos), Son Catlar (Campos), Regana (Lucmajor), es Cap Gros (Alcúdia), Albercutx (Pollença) i el llatzeret del Port de Sóller.

La majoria dels testimonis són de l'opinió que aquests camps de concentració presentaven unes condicions de vida més benèvols que les presons, principalment perquè els presos estaven més ben alimentats i vivien a l'aire lliure i amb més

⁵⁴ Odón de Buen, *Mis memorias*, pàg. 430.

⁵⁵ “Inspección de campos de concentración de prisioneros de guerra”, Archivo Regional de la Zona Militar de Baleares, secció Almudaina, caixa 12. No hi ha informació sobre aquests camps en la documentació militar d'àmbit estatal que ha consultat Javier Rodrigo (Cautivos. *Campos de concentración en la España franquista, 1936-1947* (Barcelona 2005), pàg. 353).

⁵⁶ “Inspección de campos de concentración de prisioneros de guerra”, Archivo Regional de la Zona Militar de Baleares, secció Almudaina, caixa 12.

possibilitat de contacte amb la resta de la població.⁵⁷ Tanmateix, ens consta que amb el temps la disciplina es va fer fèrria, com demostra el seguit de normes dictades al llarg d'aquests anys. Així, per exemple, una ordre del tinent coronell inspector de camps de concentració i unitats de treballadors de Balears Enrique Jiménez Porrás dictada l'1 de maig de 1937 determinava el següent:

“Art 1º Se recuerda la orden que tengo dada de que el servicio de vigilancia establecido y en especial durante las horas de trabajo, se intensifique; dando los Comandantes Militares de los Campamentos la consigna al personal que presta dicho servicio de hacer fuego contra los prisioneros que se separen del tajo de trabajo más de la distancia autorizada. -. Se prohíbe en absoluto que los tajos de trabajo sean visitados por personas ajenas al servicio de vigilancia. – Los citados Comandantes inspeccionarán los tajos de trabajo para establecer la vigilancia y si a su juicio no pudiese vigilarse debidamente algún tajo, se suspenderá el trabajo en el mismo dando inmediato conocimiento a esta inspección. – Art 2º En el caso de que se acercaran al Campamento o lugares de trabajo algún familiar de los prisioneros u otras personas que pudieran verse o hacerse señas, se les mandará retirarse empleando todos los medios que estén a su alcance para hacerse obedecer dando las pitadas reglamentarias para encerrar a los prisioneros en los dormitorios mientras no se disuelvan los grupos.”⁵⁸

2. Menorca: la violència republicana i la venjança franquista

Com ja hem indicat, Menorca fou l'únic territori de l'arxipèlag que romangué en zona governamental fins al final de la contesa. Per aquest motiu, aquesta illa ens

⁵⁷ Cf., per exemple, el testimoni de Llorenç M. Duran recollit per Josep Massot i Muntaner, *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears*, pàg. 408-409 i el de Gabriel Riera Sorell, *Crònica d'un presoner mallorquí als camps de concentració (1936-1942)* (Palma 1991), pàg. 33-38.

⁵⁸ “Inspección de campos de concentración de prisioneros de guerra”, Archivo Regional de la Zona Militar de Baleares, secció Almudaina, caixa 12.

ofereix un model interessant d'anàlisi de la violència republicana, però també de la repressió franquista patida pels territoris ocupats el 1939.

El fracàs del cop d'estat de juliol de 1936 a Menorca s'explica per la manca de planificació, les tensions internes dins l'exèrcit, i –en menor mesura– la resistència popular en defensa de la legalitat republicana. El 19 de juliol el comandant militar de l'illa José Bosch Atienza proclamà l'estat de guerra i les forces militars ocuparen els principals centres neuràlgics de l'illa.⁵⁹ D'entrada semblava, per tant, que l'aixecament hi triomfaria sense problemes. Aviat, però, es va poder constatar la forta divisió ideològica que hi havia dins la guarnició menorquina. Si els oficials eren majoritàriament colpistes, entre els sotsoficials i la classe de tropa i marineria de la important base naval maonesa i els regiments d'infanteria i d'artilleria de costa hi havia un bon gruix de simpatitzants esquerrans que, d'un bon començament, es declararen hostils al cop contra la República. Segons la particular visió de la *Historia de la Cruzada*: "En abril [de 1936] se había aumentado la plantilla del Regimiento de Costa en cerca de 90 sargentos y 600 soldados y cabos, personal trasegado de todos los regimientos de Artillería de la Península, cuyos jefes los habían escogido entre los más díscolos e indisciplinados, precisamente para quitárselos de encima. Cayeron en su propio medio, en una guarnición cuyos soldados en gran parte procedían de los centros fabriles de Barcelona y Valencia, donde imperaba la FAI. Algunos cuarteles de Menorca se convirtieron en clubs anarquistas, manejados por los sargentos. También en la Base naval habían brotado las células comunistas formadas por las clases y la marinería, indisciplinadas, rebeldes, que aguardaban con afán la hora roja."⁶⁰

⁵⁹ Cf. Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca, 1936-1939. Relato histórico de un testigo* (Maó 1994), pàg. 47-59; Andreu Murillo, *La Guerra Civil a Menorca (1936-1939)* (Palma 1997), pàg. 6-8; id., "Els menorquins al primer terç del segle XX", a Autors Diversos, *El Segle XX a les Illes Balears. Estudis i cronologia* (Palma 2000), pàg. 94-98; Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I* (Ciutadella 2000), pàg. 51-89.

⁶⁰ *Historia de la Cruzada Española*, vol. IV, tom 16, pàg. 311-312.

D'aquesta manera, el 20 de juliol la situació canvià radicalment en confirmar-se el fracàs dels rebels a Catalunya. Les arengues que transmetia la ràdio de Barcelona, difoses per altaveus entre els habitants de Maó, contribuïren decisivament a crear un ambient contrari a l'aixecament antirepublicà. D'una banda, aparegueren manifestacions diverses de resistència per part de segments significatius de la població civil: a Maó els treballadors es negaren a acudir a les fàbriques i es formaren grups de persones als carrers i davant el quarter de l'Esplanada, i a Alaior militants de la CNT ocuparen l'Ajuntament. D'una altra, al llarg del dia s'estengué el rebuig al cop entre els sotsoficials. Després d'unes hores de notable confusió, a la tarda el general Bosch es rendí a les tropes lleials al govern republicà. A Ciutadella, les tropes del capità de metralladores Claudio Gil Alós, juntament amb un centenar de sindicalistes armats, aconseguiren controlar la situació.⁶¹

Tanmateix, una vegada confirmat el fracàs de la revolta la situació de Menorca era summament complexa. Com a la resta de la zona republicana, s'assistí a un autèntic enfonsament de l'entramat institucional: les autoritats civils estaven molt desorientades i mancades de comunicació efectiva amb el Govern republicà, alhora que gairebé tots els oficials de l'illa havien estat empresonats. D'aquesta manera, calgué improvisar en unes hores el nomenament d'autoritats civils i militars, l'organització dels serveis d'abastiments i comunicacions, la preparació de la defensa i l'ajut als refugiats de Mallorca. Només en aquestes circumstàncies de buit de poder es pot entendre que un personatge tan tèrbol com el brigada Pere Marquès i Barber assumís el poder. Marquès es nomenà comandant militar el mateix 20 de juliol i comunicà la decisió per ràdio al govern de Madrid, el qual el confirmà en el càrrec al cap de quatre dies. Per la seva banda, l'oficial del cos d'auxiliars navals Nicanor Menéndez Casanova es responsabilitzà d'una manera interina del comandament de la base naval de Maó. Finalment, el dirigent socialista Francesc

⁶¹ Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I*, pàg. 91-123.

Mercadal Pons fou designat "comissari del poble per al govern de Menorca" i el dirigent d'Esquerra Republicana Miquel Mascaró, secretari de la Delegació del Govern.⁶²

Els primers temps de la contesa es caracteritzaren per una extrema fragmentació institucional a causa de la profusió d'organismes i comitès diversos. La caòtica transmissió de poders efectuada entre el 19 i el 20 de juliol impossibilità que els nous responsables polítics i militars gaudissin de l'autoritat i prestigi necessaris per reconduir la situació. Es tractava, a més a més, de persones en general poc experimentades i formades. Una situació calcada, en definitiva, de la que es vivia a tants d'indrets de l'Espanya republicana, però amb l'agreujant que, atesa la posició ultraperifèrica de Menorca, era obvi que no es podia esperar una especial atenció del Govern de la República.

Fou en aquesta primera fase, que arribarà fins a final de 1936, quan es produïren els fets més luctuosos de la guerra a Menorca. Com a la resta de la zona republicana, s'organitzaren grups de milicians armats que practicaren detencions, registres domiciliaris, i expropiacions. Religiosos, burgesos, militars i, en general, tots aquells considerats enemics de classe patiren actuacions arbitràries diverses a càrrec d'aquests escamots, entre els quals destacà el format a Ciutadella sota el comandament de Joan Salord –cunyat de Pere Marquès–. Tampoc no hi mancaren les profanacions d'edificis i d'objectes religiosos, protagonitzats en una bona part pels combatents de la columna de Bayo arribats el 3 d'agost a Maó.⁶³ I, sobretot,

⁶² Andreu Murillo, *La Guerra Civil a Menorca*, pàg. 10, 11, 55; Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca, 1936-1939*, pàg. 82-83; Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I*, pàg. 125-127.

⁶³ Un informe procedent del bisbat de Menorca incorporat a la Causa General, explica: "La revolución roja en Menorca tuvo un carácter especialmente iconoclasta. Ni una imagen quedó indemne en las numerosas iglesias, capillas y oratorios de la Isla. Incluso fueron derribadas en su totalidad las cruces de término, algunas muy antiguas y de no poco valor artístico. Igualmente fueron destrozadas metódicamente las efigies del Sdo. Corazón de Jesús que aparecían en las fachadas de muchísimas casas de Ciudadela. – Prueba del ensañamiento con que se destruyó todo lo referente a las iglesias es la profanación de las tumbas de Sacerdotes ilustres, existentes en la cripta de la Catedral. – Cuando fue saqueada ésta, el día 27 julio 1936, los rojos perpetraron horrendas profanaciones de la Eucaristía, y remedaron sacrílegamente

entorn de 400 persones –oficials colpistes, capellans, persones considerades de dretes...– foren empresonades a la penitenciària militar de la Mola i a la motonau *Aragó*, que aviat fou reemplaçada pel vapor *Atlante*.⁶⁴ De fet, gairebé les prop de dues-centes morts causades per la repressió a Menorca foren resultat dels assalts a aquestes dues presons.⁶⁵

La primera gran matança tingué lloc entre el 2 i el 3 d'agost als Freus de la Mola i implicà l'assassinat dels principals responsables del cop d'Estat a l'illa: l'antic comandant militar, José Bosch Atienza, i uns noranta dels seus oficials empresonats a la penitenciària militar. Sens dubte, l'ajustament de comptes entre militars hi exercí un paper essencial. Cal tenir en compte, per exemple, que uns quaranta soldats i sotsoficials reclusos a la Mola havien estat posats en llibertat immediatament després del cop i s'apressaren a venjar-se contra aquells oficials que fins aleshores havien estat al capdavant del penal. Tot sembla indicar que l'assassinat de la Mola fou un acte planificat, i que comptà amb el beneplàcit de part de les autoritats militars del moment, amb Pere Marquès al capdavant. Els executors foren bàsicament soldats, mariners i sotsoficials.⁶⁶

Els Fets de la Mola contribuïren a deteriorar les ja complicades relacions entre el comandant Marquès, d'una banda, i la resta de la cúpula militar i les autoritats civils de l'illa, d'una altra. Al començament de setembre, la formació del govern Largo Caballero i l'intent de Marquès de rellevar el sergent Pedro Quintanilla com a

---

algunas funciones del culto sagrado” (CG 1459 (2), peça 10).

⁶⁴ *Historia de la Cruzada Española*, volum IV, tom 16, pàg. 318; Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca, 1936-1939*, pàg. 145, 146. La relació nominal de fitxes d'excaptius incorporada a la Causa General oberta després de la guerra per investigar la repressió republicana inclogué 391 residents a Menorca (CG 1459 (1), peça 3, AHN).

⁶⁵ Alguns informes de la Causa General reconeixen aquesta circumstància. Així, per exemple, el relatiu a Maó, indica: “Forma de tomar las resoluciones o acuerdos [para la organización del terror]: Todas ellas fueron espontáneas, después de venir la Aviación Nacional salían grupos que se dirigían a cárceles y Barco, sacaban los presos y los asesinaban” (CG 1458 (2), ram 31).

⁶⁶ Andreu Murillo, “Una introducció a la Guerra Civil a Menorca”, *Revista de Menorca* (primer semestre de 1986), pàg. 41-42; Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I*, pàg. 218-234; Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca, 1936-1939*, pàg. 112-119.

cap del Regiment d'Infanteria de Menorca precipitaren els esdeveniments. Marquès fou destituït el 8 de setembre de 1936, i acabà arrestat i jutjat sota l'acusació de desfalç. Amb tot, el nou comandant Nicanor Menéndez Casanova, no tingué prou capacitat i autoritat per acabar amb el desordre civil.⁶⁷

D'aquesta manera, entre el 18 i el 19 de novembre es produí la segona gran matança de la guerra a Menorca. 75 persones empresonades a l'*Atlante* foren executades en dues tongades a Cala Figuera i el cementiri des Castell.⁶⁸ En aquest cas, sembla que els assaltants actuaren impel·lits pel desig de venjança, després que un atac de l'aviació italiana establerta a Mallorca contra la base de Maó provocàs set morts. A més a més, segons alguns autors, l'exaltació de l'estat d'ànim s'hauria vist afavorit per l'arribada de notícies sobre la repressió que tenia lloc a Mallorca. L'assassinat col·lectiu fou practicat per un nucli relativament reduït de milicians i mariners. Tanmateix, no es pot negar, tampoc, la responsabilitat del llavors comandant militar de l'illa Nicanor Menéndez, que acceptà signar una ordre que permetia l'extracció dels presos posteriorment executats.⁶⁹

Al marge d'aquestes dues grans matances, fins a la primavera de 1937 es produïren alguns altres assassinats, els quals ocasionaren en total una vintena llarga de morts. Cal tenir en compte que, ja el 23 de juliol, el mateix Pere Marquès executà en persona el jove capellà de Ferreries Joan Huguet Cardona. La major part d'aquestes accions luctuoses foren a càrrec de grups d'incontrolats, i es feren en els mesos d'agost, octubre i novembre de 1936. Entre les víctimes mortals més

⁶⁷ Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca, 1936-1939*, pàg. 128; Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I*, pàg. 113-121.

⁶⁸ D'una manera significativa, 38 dels executats eren clergues (cf. l'opuscle *Las víctimas sacerdotales de la revolución impía en Menorca* (Maó 1942), pàg. 11-22).

⁶⁹ Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I*, pàg. 235-269; Andreu Murillo, *La Guerra Civil a Menorca*, pàg. 21-22; Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca, 1936-1939*, pàg. 149-157.

significades cal destacar l'exdiputat del Partit Republicà Radical Teodor Canet Menéndez, assassinat prop de Ferreries la nit del 13 al 14 d'agost.⁷⁰

Des del final de 1936, amb l'arribada a l'illa del nou cap militar José Brandaris de la Cuesta acabaren les actuacions dels grups incontrolats. Brandaris concentrà molts poders, en perjudici del delegat del Govern, circumstància que ocasionà tensions entre ambdues autoritats. Cal tenir en compte que Menorca, com Cartagena, esdevingué des del gener de 1937 zona militaritzada, de tal manera que l'autoritat militar assumí fins i tot funcions d'Administració local. El conflicte de competències forçà la intervenció del Govern republicà durant la primavera i l'estiu d'aquell any.⁷¹ El viratge que implicà la gestió del nou comandant militar fou percebut clarament pels serveis d'informació del bàndol rebel. Un informe de la segona secció de l'Estat Major de l'exèrcit franquista, signat a Palma el 17 de febrer de 1937, féu referència a la normalització de l'ordre públic que havia suposat el nomenament de Brandaris, però també a la complexa situació que s'havia esdevingut a causa del solapament de les autoritats civil i militar:

“Según todos los informes recibidos en los primeros tiempos, del glorioso Movimiento Nacional, la situación de Menorca fué anárquica sin que en realidad ejerciera el mando nadie con autoridad. Después de las primeras crueldades y asesinatos con los militares y sacerdotes, parece que incluso no se efectuaron más, pero la desmoralización, indisciplina y anarquía mansa era general, hasta el punto que existe la firme impresión de que salvado el obstáculo de las baterías costeras, cuyo efecto no se puede medir por desconocer la moral de los soldados y encargados de ellos y la inseguridad de su manejo, por sargentos carentes de preparación técnica, es seguro que la fuerza de infantería, tanto soldados como

⁷⁰ Andreu Murillo, “Una introducció a la Guerra Civil a Menorca”, *Revista de Menorca* (primer semestre de 1986), pàg. 41-42; Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I*, pàg. 205-269.

⁷¹ Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I*, pàg. 134-139; Andreu Murillo, *La Guerra Civil a Menorca*, pàg. 26-28.

milicianos, hubieran hecho nula o escasísima la resistencia. – Destinado por el gobierno rojo el Teniente Coronel de Artillería Brandaris de la Cuesta, parece que la situación ha variado, por lo menos por sus radios se ve que trata con sus peticiones, de proporcionarse todos los elementos que le hacen falta para que la defensa de la Isla tenga alguna efectividad. También el aspecto civil, dentro de la carencia de todo orden jurídico, que caracteriza al bando rojo, procura, él y su delegado del gobierno, organizar algo la vida civil, con petición de tribunales populares, de subsistencias y de ordenación de pagos, con arreglo a las normas establecidas por los rojos. Ha movilizado dos batallones, que conforme pasa el tiempo el Comandante Militar va viendo crecer sus facultades hasta el punto de que casi todos los radios los dirige él disminuyendo los puestos por el delegado del gobierno.”⁷²

De tota manera, com posa en relleu l’anterior informe, l’etapa de Brandaris – que es perllongà fins al gener de 1939– no estigué exempta de dificultats. Durant tota la guerra Menorca es trobà bloquejada i amenaçada d’un possible desembarcament de tropes *nacionals* procedents de Mallorca. Només el rebuig frontal de França i de Gran Bretanya davant un hipotètic reforçament de la presència italiana a les Balears dissuadí Franco d’ordenar l’atac. A més a més, a finals d’abril de 1937 fou desbaratat un intent de complot militar profranquista previst per al Primer de Maig.⁷³ Encara que de vegades s’ha presentat com un fet gairebé anecdòtic, el fracassat aixecament de la primavera de 1937 demostra més

⁷² “Impresión del estado militar de Menorca, según los informes de personas que por la isla han pasado y de la comparación de los radios captados”, Archivo Regional de la Zona Militar de Baleares, secció Almudaina, caixa 20. La mateixa historiografia franquista reconegué el canvi que implicà l’arribada del nou comandant militar (Josep Cavaller Piris, *Menorca liberada* (Ciutadella 1941), pàg. 46-47: “En el período mandatario del Sr. Brandaris cesaron, en nuestra Isla, de funcionar los improvisados Tribunales de gente irreflexiva y apasionada, y que al poner su autoridad freno a los odios y a la sed de venganza, se dio término a la serie de crímenes y asesinatos que habían sembrado el terror en la hasta entonces pacífica y tranquila Isla de Menorca”).

⁷³ Josep Cavaller Piris, *Menorca liberada*, pàg. 49-52; Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca*, pàg. 159-161; Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, tom II, pàg. 9-24.

aviat l'existència, dins l'exèrcit republicà establert a Menorca, d'un nucli relativament important d'oficials i sotsoficials disposats a participar en una acció per incorporar Menorca a la zona *nacional*.⁷⁴

Altrament, en aquests mesos s'inicià a Menorca la repressió institucionalitzada. Així, en aplicació del Decret del Govern Giral de 23 d'agost de 1936, es creà el Tribunal Especial Popular de Balears, amb seu a Maó, la funció del qual era la instrucció de sumaris per rebel·lió, sedició i contra la seguretat exterior de l'Estat comesos a Menorca arran de l'aixecament contra la República. Aquest emprengué les seves actuacions el març de 1937, sota la presidència de Mariano Jiménez Huerta i amb un jurat integrat per militants dels partits i sindicats del Front Popular. Dins la primera tongada de sentències dictades per aquest tribunal, fins al 24 de març, un acusat fou condemnat a 30 anys d'internament, tres a 20 anys, un a 14 anys, cinc a 12 anys, un a 8 anys, 5 a sis anys, dos a 3 anys i 36 foren absolts. A més a més, el 5 de maig se celebrà el judici contra els militars involucrats en el fracassat complot que havia tingut lloc a l'illa uns dies abans. Tretze persones foren condemnades a mort –si bé cap d'aquestes penes fou aplicada–, dos a trenta anys de presó, un a catorze anys i un altre a un any.⁷⁵ La pretensió d'Heriberto Quiñones i d'un sector del PCE de donar compliment a les sentències mitjançant execucions públiques amb presència "del pueblo en masa" generà una dura polèmica dins el moviment obrer menorquí que culminà amb la dimissió de Quiñones i el seu allunyament de Menorca al cap d'un mes.⁷⁶

En realitat, les úniques execucions practicades com a conseqüència d'un consell de guerra foren les de quatre militars interceptats en un intent de fugir a Mallorca.

⁷⁴ Cf. Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, tom II, pàg. 23; "Informe del paisano Don Antonio Vivo persona de derechas muy perseguida y encerrada varias veces en el barco y al parecer de reconocida solvencia moral", Archivo Regional de la Zona Militar de Baleares, secció Almudaina, caixa 47.10.

⁷⁵ Andreu Murillo, *La Guerra Civil a Menorca*, pàg. 32-35; Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I*, pàg. 142-149; tom II, pàg. 17-20.

⁷⁶ M'he ocupat d'aquesta qüestió al llibre *Heriberto Quiñones y el movimiento comunista en España (1931-1942)* (Palma-Madrid 2000), pàg. 66-71.

Aquests foren jutjats el maig de 1938 i afusellats el 24 de juny següent, després que es rebutjassin les sol·licituds d'indult efectuades pel comandant Brandaris de la Cuesta i els partits del Front Popular.⁷⁷ D'altra banda, ens consta que 38 menorquins passaren per camps de treball de la Catalunya republicana, dels quals 15 moriren per fam i esgotament.⁷⁸

Al començament de febrer de 1939, l'exèrcit franquista culminà l'ocupació de Catalunya. Aleshores, la situació de Menorca es va fer insostenible. El 3 de febrer el recentment nomenat comandament de l'illa, Luis González Ubieta, decretà l'estat de guerra i la mobilització general. Paral·lelament, s'iniciaren les gestions del cònsol britànic Alan Hillghart, interessat a aconseguir una rendició pactada que evitàs un vessament de sang i neutralitzàs una entrada triomfal de les tropes italianes establertes a Mallorca. Malgrat tot, a Ciutadella el matí del dia 8 de febrer el tinent d'Infanteria Joan Thomàs i Riutort dirigí un aixecament contra la República que havia estat preparat localment des de temps enrere. En unes hores, els rebels controlaren la ciutat i emprengueren sense gaires problemes l'avanç cap a Maó, llevat d'una petita acció de resistència al Mercadal, a càrrec de dues columnes organitzades pel cap de regiment d'Infanteria 37 Jaume Palou i Massanet. D'aquesta manera, quedà establert un front que permeté guanyar temps per organitzar la retirada republicana de Maó. Mentrestant, la matinada del 9 de febrer s'acordà sota mediació britànica la rendició de l'illa entre els emissaris de Franco i el comandant militar de Menorca. Segons aquest compromís, unes quaranta persones compromeses podrien embarcar en el vaixell anglès *Devonshire*, els presos polítics dretans serien alliberats, se suspendria l'operació republicana contra Ciutadella i es garantiria l'ordre públic fins a l'arribada de les forces d'ocupació.⁷⁹

⁷⁷ Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca. Tom I*, pàg. 272-274. Ens consta també el cas d'un militar executat a Ciutadella després d'un judici sumaríssim per haver vexat a un grup de monges (Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca, 1936-1939*, pàg. 86).

⁷⁸ Andreu Murillo, *La Guerra Civil a Menorca*, pàg. 34.

⁷⁹ Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca*, pàg. 247-268; Josep Massot i Muntaner, *Els intel·lectuals mallorquins davant el franquisme*, pàg. 16-20; íd., *El cònsol Alan Hillgarth i les Illes*

Com és conegut, l'evacuació republicana de Menorca fou un desastre. El pànic s'estengué entre els militants de les organitzacions del Front Popular i centenars de persones es concentraren al moll de Maó, amb l'esperança d'escapar de la temuda repressió franquista. Encara que l'acord inicial reduïa a un petit grup de dirigents polítics el dret a ser evacuats amb el *Devonshire*, davant l'allau de refugiats les autoritats britàniques es veieren obligades a autoritzar l'embarcament de més de 400 persones. Un altre petit grup fugí a Alger en el motoveler *Carmen Picó*. Finalment, la pràctica totalitat dels fugitius –amb comptades excepcions, com el comandant militar González Ubieta, el comissari polític Ángel Valbuena i el cap d'Estat Major, coronel Fernando Redondo– foren internats en els camps de concentració francesos d'Argelers sur Mer i Saint-Etienne.⁸⁰

Cal destacar que entre els evacuats del *Devonshire* i el *Carmen Picó* hi havia alguns dels principals dirigents polítics de la Menorca republicana, com el delegat del Govern Francisc Mercadal Pons, l'alcalde socialista de Maó Francisc Pons Carreres, el director de la publicació *Justicia Social* Deseado Mercadal Bagur, l'històric sindicalista Víctor Rotger Pons, l'exalcalde des Castell Miquel Amantegui Albis, els anarcosindicalistes Ferran Ferrer Quesada i Valentí Elías Carreras, i els dirigents comunistes Àlvar Villalonga i Joan Mascaró Rosselló. Per tant, un percentatge relativament important de les persones amenaçades en principi per la repressió franquista tingueren l'opció de fugir. Aquesta circumstància singularitza el final de la contesa a Menorca i a Catalunya, enfront d'altres indrets, com el mateix País

---

Balears, pàg. 240-255; Francisco Izquierdo Brotons, "Así fue la rendición de Menorca", *Revista de Menorca* (primer semestre de 1986), pàg. 45-139; Gabriel Cardona, "La extraña ocupación de Menorca", *Historia 16. La Guerra Civil* 23 (1986), pàg. 98-104; Andrés M. Kramer, "La rendición de Menorca", *Historia 16* 209 (setembre de 1993), pàg. 17-21; Peter Gretton, *El factor olvidado. La Marina británica y la Guerra Civil española* (Madrid 1984), pàg. 438-446; Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, tom II, pàg. 181-222.

⁸⁰ Deseado Mercadal Bagur, *Yo estuve en Kenadza. Nueve años de exilio* (Maó 1983), pàg. 18-24; Miquel Coll Gornés, *Los que se fueron... aquella madrugada (biografías novelescas)* (Maó 1993), pàg. 65-66; Miquel Triay Pascuchi, *Las vicisitudes de un exiliado mahonés en Francia* (Mérida 1995), pàg. 11-14; Francisc Pons Seguí, *1939-1989. 9 febrero de 1939. La rendición de la isla de Menorca vista desde el exilio* (Maó 1995), pàg. 67-97.

Valencià, on foren molt pocs els qui aconseguiren ser evacuats. De tota manera, ens consta que també hi hagué un bon nombre de persones que, per un motiu o un altre, no pogueren arribar als vaixells o que, simplement, optaren d'una manera voluntària per romandre a l'illa, perquè no se sentien especialment compromesos. Com hem assenyalat, l'embarcament fou catastròfic i a efectes pràctics no hi hagué cap criteri per determinar qui eren els que d'una manera prioritària necessitaven ser evacuats.⁸¹

Amb tot, la repressió no es féu esperar i aviat fou evident la dimensió venjativa que, en bona part, hi tenia. Des del mateix 9 de febrer, s'iniciaren les detencions, sovint acompanyades de tortures i vexacions de tota mena, en alguns casos practicades per falangistes vinguts expressament des de Mallorca, com l'esmentat Emili Manera.⁸² Els encarregats de la repressió veieren facilitada la seva tasca en intervenir la documentació del comissari de brigada Ángel Valbuena. Des del 23 de febrer, una vegada classificats els presoners, se'ls distribuí per les diverses presons habilitades a l'efecte. Militants esquerrans de base, simples simpatitzants de la República i militars de baixa graduació passaren a omplir edificis penitenciaris com la presó del partit judicial de Maó, el convent de monges concepcionistes, el castell de Sant Felip, l'Hospital de Sang i la fortalesa de la Mola. Sembla que en iniciar-se el mes de març ja hi havia uns mil detinguts.⁸³ Estimacions de testimonis de l'època han indicat que unes 5.000 persones passaren pels centres de detenció i reclusió, la qual cosa representaria entorn d'un 10% de la població menorquina.⁸⁴

⁸¹ Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, tom II, pàg. 220-222; Francisco Izquierdo Brotons, "Así fue la rendición de Menorca", *Revista de Menorca* (primer semestre de 1986), pàg. 111.

⁸² Comunicació d'Andreu Murillo Tudurí (octubre de 2006).

⁸³ Andreu Murillo, "La immediata postguerra a Menorca", *Lluc* 669 (abril de 1977), pàg. 7-10; íd., *La Guerra Civil a Menorca*, pàg. 42-45.

⁸⁴ Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca*, pàg. 270. Aquesta xifra ha estat considerada exagerada per Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, tom II, pàg. 233-234.

Amb extrema rapidesa s'iniciaren els judicis militars, sovint de caràcter col·lectiu. Com era habitual en la postguerra espanyola, aquests judicis constituïen una autèntica paròdia. No hi havia cap tipus de garantia real per als encausats, els quals havien de confiar en les capacitats persuasives d'un defensor que es limitava a demanar clemència i sovint gairebé desconeixia el contingut del sumari.⁸⁵ El caràcter expeditiu d'aquesta mena de justícia s'observa en l'alt nombre de condemnes a mort que se signaren al llarg de 1939. Els primers afusellaments de la fortalesa de la Mola s'esdevingueren el 18 de febrer i ja el 5 d'abril havien mort 101 homes. En acabar l'any 1939, les morts arribaven a les 119; el 1940 se'n produïren 18, mentre que a partir de 1941 foren molt comptades. Segons les dades d'Antoni Pons Melià, fins al 3 d'abril de 1945 foren executades 148 persones a Menorca, a les quals caldria afegir-hi 34 menorquins o residents a l'illa afusellats a Mallorca, 16 a Cartagena i 4 a altres llocs, fins a totalitzar la xifra de 202 víctimes de la repressió franquista a Menorca. Entre els morts per la repressió de postguerra hi havia alguns destacats dirigents polítics, com l'alcalde socialista de Ciutadella Joan Mascaró Salord, els dirigents de les JSU Joan López Morillo, Floreal Barber Piris i Fratern Catchot Cardona, i el militant llibertari Miquel Sintes Sintes. També foren passats per les armes alguns destacats militars republicans, com el cap del regiment d'Infanteria Jaume Palou Massanet. En canvi, no hi ha notícies que en aquests mesos es duguessin a terme execucions extrajudicials.⁸⁶

⁸⁵ Cf. Pablo Gil, *La noche de los generales. Militares y represión en el régimen de Franco* (Barcelona 2004), pàg. 143-175.

⁸⁶ Cf. Ignacio Martín Jiménez, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, tom II, pàg. 223-231; Deseado Mercadal Bagur, *La Guerra Civil en Menorca*, pàg. 285-296; Andreu Murillo, "Una introducció a la Guerra Civil a Menorca", *Revista de Menorca* (primer semestre de 1986), pàg. 43-44; Antoni Pons Melià, *Víctimes del silenci* (Maó 2001), pàg. 41-105. Un esbós biogràfic de Joan Mascaró Salord, a: Josep Pons Roca, *Homenatge a Alan Hillgarth, cònsol britànic a Mallorca durant la Guerra Civil: els bombardeigs, el final de la guerra i el record d'un home íntegre, Joan Mascaró Salord* (Maó 2001), pàg. 59-66; Diversos Autors, *Els batles menorquins de la Segona República 1931-1939* (Maó 2006), pàg. 37-40.

A més a més, centenars de menorquins foren sentenciats a penes de reclusió. La majoria d'aquests presos compliren la seva condemna fora de la seva illa, sobretot a la presó provincial de Palma, a la presó central de dones de Mallorca, a la colònia penitenciària de Formentera, a la model de Barcelona i a altres establiments penitenciaris de la Península com els d'Alacant, d'Ocaña, i d'Alcázar de San Juan. Ens consta que el juny de 1940 foren traslladats a la Presó Model de Barcelona 395 homes procedents del penal de la Mola i a la presó central de dones de Palma, 32 recluses de Maó. Molts d'aquests presos patiren desterrament quan obtingueren la llibertat condicional i acabaren establint-se d'una manera definitiva en algun d'aquests indrets. Per aquest motiu, es formaren a Mallorca i a Catalunya petites colònies d'antics menorquins víctimes de represàlies.⁸⁷

Com passà a la resta de l'antiga zona republicana, als ulls de les noves autoritats el conjunt dels ciutadans menorquins eren sospitosos d'haver estat captats per les ideologies dissolvents de l'*Anti-Espanya* i calia, si més no, reeducar-los. Així, la primavera de 1939 tots els joves soldats menorquins corresponents a les quintes de 1939, 1940 i 1941 varen ser reincorporats a l'exèrcit franquista i traslladats a Saragossa en condicions penoses. Aquells que havien assolit el grau de sergent o un altre de superior foren enviats a un batalló disciplinari de la Península. Segons les dades recollides per Antoni Pons Melià, 36 menorquins moriren a les presons i batallons disciplinaris franquistes durant la immediata postguerra.⁸⁸

En conjunt, no hi ha cap dubte que la violència franquista de postguerra afectà un elevat percentatge de la població menorquina. No és gens sorprenent que, en un informe elaborat el març de 1939, el cònsol italià a Mallorca F. Ramondino explicàs que l'esperit de la població menorquina, a part de ser parcialment hostil als

⁸⁷ Andreu Murillo, *La Guerra Civil a Menorca*, pàg. 43, 44; íd., "De la repressió", *Memòria Civil* 50, *Baleares* (14 de desembre de 1986), pàg. IX; íd., "La immediata postguerra a Menorca", *Lluc* 669 (abril de 1977), pàg. 7-10; Antoni Pons Melià, *Víctimes del silenci*, pàg. 180, 181.

⁸⁸ Antoni Pons Melià, *Víctimes del silenci*, pàg. 143-155. Una visió particular de la trajectòria dels presos menorquins de postguerra a: Mevis Pons Sintes, "Al filo del recuerdo. Los años grises (I-XV)", *Menorca* (9 de març de 1988-24 d'agost de 1989).

franquistes, estava deprimat i descoratjat, sobretot a Maó –de tradició més progressista que Ciutadella–. El diplomàtic mussolinià percebia, en els rostres dels menorquins, que havien estat actors i espectadors d'una veritable tragèdia de la qual encara no es veia el final, i conclouïa: "Haurà de transcórrer molt de temps [...] abans que la pau als esperits, l'equilibri econòmic i el ritme normal de la vida retornin a Menorca."⁸⁹

3. Eivissa i Formentera: el terror dels dos signes

El peculiar desenvolupament de la Guerra Civil a les illes Pitiüses determinà que l'estiu de 1936 aquestes coneguessin ni més ni menys que tres etapes repressives successives en què rebels i republicans practicaren d'una manera alternativa la violència política. Així, entre el 19 de juliol i el 7-9 d'agost Eivissa i Formentera foren *nacionals*; entre aquesta data i el 13 de setembre, republicanes, i, a partir del 20 de setembre, passaren definitivament al bàndol revoltat.⁹⁰

Els primers temps de la contesa presentaren en aquestes illes característiques no gaire diferents de les de Mallorca. El 19 de juliol el capità Rafael García Ledesma, màxima autoritat militar de les Pitiüses, s'adherí al cop. L'endemà, el comandant Juli Mestre Martí, que estiuejava a l'illa, es féu càrrec de la comandància militar. En principi, l'aixecament militar triomfà sense gairebé cap oposició.⁹¹ Tanmateix, les fonts franquistes insinuen que entre els carrabiners de l'illa la moral deixava molt a

⁸⁹ Josep Massot i Muntaner, *Els intel·lectuals mallorquins davant el franquisme*, pàg. 19. La dicotomia Maó-Ciutadella es reflecteix també en un informe de la comandància militar de 23 de febrer de 1939: "No cabe duda que con razón los dirigentes marxistas tenían puesta la vista sobre Ciudadela a la cual, según noticias llamaban "la fascista", siendo por ello muy perseguida. Por otra parte es proverbial la antipatía y antagonismos que siempre se han llevado con Mahón. No hace falta indagar mucho para convencerse de que aquí se han incubado todos los conatos de levantamiento y todas o la mayoría de las rebeldías. – Basta para convencerse de ello, ver el número de gente que desde el momento del desembarco se han puesto a trabajar en cuerpo y alma para allanar todos los obstáculos que pudiera encontrar el mando" ("Informe particular del que suscribe sacado de las conversaciones particulares que ha oído y de la actitud del pueblo de Ciudadela (23 de febrero de 1939)", Archivo Regional de la Zona Militar de Baleares, secció Almudaina, caixa 47.10).

⁹⁰ Una anàlisi de la bibliografia sobre la Guerra Civil a les Pitiüses fins al començament del segle XXI, a Josep Massot i Muntaner, *Aspectes de la Guerra Civil a les Illes Balears* (Barcelona 2002), pàg. 11-32.

desitjar,⁹² i ens consta que a Sant Antoni de Portmany hi hagué una acció de resistència a càrrec d'un grup de membres d'aquest cos encapçalats pel caporal Silverio Hernández Rey.⁹³ Quant als sectors d'esquerra, a més de ser molt minoritaris, afrontaren les informacions que circulaven sobre un possible cop d'Estat amb indecisió i divisió de parers entre els republicans burgesos i socialistes moderats d'una banda, i l'esquerra obrerista d'una altra. Sabem, per exemple, que els anarcosindicalistes pitiusos havien rebut uns dies abans la comunicació que l'aixecament era imminent, i que un dels seus principals dirigents, el barber Vicent Serra "de na Dolores", fou encarregat d'elaborar una llista de domicilis de militars. De fet, un grup d'una trentena de militants obrers es reuniren la nit del 18 de juliol a la Casa del Poble i planejaren diverses actuacions, de les quals només es dugué a terme la sostracció d'unes caixes de dinamita que hi havia al polvorí de Tamanca.⁹⁴ Altrament, el 20 de juliol es declarà una vaga, el seguiment de la qual es limità a les treballadores de la fàbrica Can Ventosa i alguns obrers portuaris i de la construcció.⁹⁵ Encara una setmana després del cop d'Estat, la comandància militar d'Eivissa reconeixia la persistència d'aquests aturs, als quals curiosament treia importància.⁹⁶

⁹¹ Cf. Artur Parron, *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera* (Palma 2000), pàg. 12-16; íd., *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera* (Eivissa 2001), pàg. 47-49.

⁹² Miquel Duran Pastor, *1936 en Mallorca*, vol. I, pàg. 89.

⁹³ Segons l'informe de la Guàrdia Civil de Sant Antoni datat el 7 de novembre de 1941, "en esta villa de Sant Antonio hubo intentos de sofocar al GMN por parte de la fuerza del Puesto de Carabineros de la misma. Propaganda intensísima de dichos Carabineros, capitaneados por su Comandante de Puesto, Cabo Silverio Hernández Rey, quien se negó rotundamente a aceptar el mando militar de esta localidad" (CG 1458 (1), ram 3, AHN).

⁹⁴ Neus Escandell i Tur, "Àngel Palerm, estudiant i dirigent anarquista. Notes sobre l'anarquisme a Eivissa i Formentera, 1931-1936. Els primers dies de la guerra", a *Història i antropologia a la memòria d'Àngel Palerm* (Barcelona 1984), pàg. 76-77: "Se ha roto el silencio", UC 3 (10 de setembre de 1936), pàg. 7.

⁹⁵ Manuel Benavides, *Guerra y revolución en Cataluña* (Mèxic 1978), pàg. 295; José Luis Gordillo Courcières, *La columna de Bayo* (Madrid 1987), pàg. 48; Artur Parron. *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*, pàg. 52.

⁹⁶ Segons una "Memoria abreviada del estado de la Isla", redactat per la comandància i amb data 26 de juliol: "Por estar sin resolver unas bases presentadas con anterioridad a la declaración del Estado de Guerra, no asisten al trabajo las obreras de la fábrica de calcetines VENTOSA desde el 20 próximo

A l'igual que a Mallorca, en aquests dies els militars rebels consideraren oportú optar per una línia de relativa moderació a l'espera d'esdeveniments. De fet, no tenim notícies que es practicàs ni un sol afusellament. Tanmateix, des del 20 de juliol les autoritats ordenaren l'internament al castell de Dalt Vila dels principals militants obrers i republicans del subarxipèlag⁹⁷. En tot cas, l'hàbitat dispers característic d'Eivissa propicià que una bona part dels esquerrans eivissencs poguessin amagar-se en alguna de les múltiples cases de camp de l'illa. En aquesta situació es trobaren també els escriptors Rafael Alberti i Maria Teresa León, els quals veieren interrompudes les seves vacances eivissenques per l'esclat del conflicte i hagueren de passar prop de tres setmanes a una cova situada prop de la torre de la Sal Rossa, al sud de l'illa.⁹⁸

Entre el 7 i el 9 d'agost les forces d'Alberto Bayo, en col·laboració amb les tropes valencianes de Manuel Uribarry, recuperaren aquestes dues illes per a la República. L'acció es considerava una fase prèvia dins el pla de l'expedició a Mallorca i, de fet, no presentà gaires dificultats. Cal tenir en compte que la guarnició militar de les Pitiüses era prou reduïda –comptava amb només 143 homes–, i que, per tant, les possibilitats de desbaratar l'expedició governamental eren molt limitades. Així, l'ocupació de Formentera s'efectuà el dia 7 sense cap oposició per

---

pasado. Los obreros de carga y descarga del muelle y los del ramo de construcción tampoco asisten al trabajo. La tranquilidad es completa en toda la Isla, a pesar de estos conflictos la vida es completamente normal” (Miquel Duran Pastor, *1936 en Mallorca*, vol. I, pàg. 89).

⁹⁷ Ens consta que el 26 de juliol hi havia 22 detinguts processats “por contravenir el Bando de declaración del Estado de guerra” i una detinguda “por supuestas coacciones” (Miquel Duran Pastor, *1936 en Mallorca*, vol. I, pàg. 89). La premsa local informà els dies 25, 27 i 28 de juliol de diverses detencions que s'havien practicat a l'illa. En concret, el 27 de juliol s'assegurava haver sorprès un grup de persones que duïen a terme una reunió clandestina en un poble del nord d'Eivissa (*La Voz de Ibiza* (27 de juliol de 1936), pàg. 3). Artur Parron calcula que hi havia uns setanta detinguts al castell d'Eivissa (*La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*, pàg. 54)

⁹⁸ Antonio Colinas, *Rafael Alberti en Ibiza. Seis semanas del verano de 1936* (Barcelona 1995); Vicente Valero, *Viajeros contemporáneos. Ibiza siglo XX* (València 2004), pàg. 165, 166; Alberto Bayo, *Mi desembarco en Mallorca*, pàg. 62; Raoul Hausmann, *Hyle. Ser-sueño en España* (Gijón 1997), pàg. 252; Pere Vilàs Gil, “L'experiència republicana de Vicent Ribas Cardona”, *Eivissa* 44-45 (desembre 2006), pàg. 5.

part de les tropes comandades per Miquel Tuells i Riquer.⁹⁹ Es nomenaren noves autoritats republicanes, bé que en la pràctica qui gestionà els afers interns de l'illa durant les següents setmanes fou un comitè de la CNT, força majoritària entre els treballadors de les salines.¹⁰⁰ A Formentera, la columna de Bayo executà un capellà i un sergent, fet que després fou justificat pel cap de l'operació amb el poc consistent argument que havien intentat resistir-se. Aquests afusellaments foren efectuats en el port de la Savina el mateix dia del desembarcament. A més a més, es practicaren una trentena de detencions. Els presos foren allotjats a les escoles de Sant Francesc, on, pel que sembla, gaudiren d'unes condicions bastant benèvols.¹⁰¹ La tradició oral de Formentera atribueix una acció moderadora als dirigents locals, en particular a l'anarcosindicalista Josep Ferrer Tur, *Andreuet*, que hauria aconseguit evitar l'execució dels principals falangistes de l'illa.¹⁰²

⁹⁹ Josep Massot i Muntaner, *El desembarcament de Bayo a Mallorca*, pàg. 102-106; Artur Parron, *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera*, pàg. 58-60. Per aquest motiu, Miquel Tuells fou posteriorment executat pels *nacionals*. Cal tenir en compte que Tuells pertanyia a la maçoneria (cf. José Miguel L. Romero – María José Vidal Torres, *Les lògies pitüüses davant el Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme (1940-1964)* (Eivissa 1999), pàg. 108-109).

¹⁰⁰ Segons la documentació de la Causa General, al marge del Comitè radicat a Sant Francesc Xavier –la capital de l'illa–, se'n creà un altre al Pilar de Mola, que hi estava supeditat (María José Vidal Torres – José Miguel L. Romero, *437/37. La Causa General de les Pitüüses* (Eivissa 2001), pàg. 71-74).

¹⁰¹ Ens consta que també fou executat a Eivissa un falangista formenterer. Cf. "Formentera 1936-1977. Años de silencio", *UC 3* (10 de setembre de 1936), pàg. 11; José Luis Gordillo Courcières, *Formentera. Historia de una isla* (València 1981), pàg. 285; José Miguel L. Romero, *Els morts. Les víctimes de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera 1936-1945* (Eivissa 2006), pàg. 40-42; Artur Parron, *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera*, pàg. 58-60; CG 1458 (1), ram 1, AHN.

¹⁰² Segons un escrit inèdit d'Antoni Tur Ferrer (13 juliol de 1996): "En los primeros días, al formarse los comités, José Ferrer Tur fue aclamado por la masa obrera para ser uno de los que les representara ante el gobierno local, junto con el alcalde y otros componentes. Justo entonces fue cuando vino el esembarco de las tropas republicanas, con dos destructores y un transporte de tropas, tomando la isla militarmente y deteniendo a todo el personal del partido de derechas, entre ellos destacadas personalidades de la Isla, Jefes de Falange Española, etc los cuales querían que fuesen fusilados de inmediato. Pero José Ferrer Andreuet se opuso a ello y también fue secundado por el nuevo Alcalde y dijeron al Jefe de la expedición militar y otros cabecillas que lo acompañaban, que les dejaran a todos los presos bajo su custodia pues los querían juzgar ellos. No fue fácil convencerles pero al fin lo pudieron conseguir y los militares se marcharon de la isla. Estas personas prisioneras fueron durante el curso de dos o tres semanas puestas en libertad en varias etapas hasta su total liberación". Sobre "Andreuet", cf. Manuel Benavides, *Guerra y revolución en Cataluña*, pàg. 292; Maria Teresa Martínez de Sas – Pelai Pagès (coordinadors), *Diccionari*

L'ocupació d'Eivissa constituí una acció més complicada que la de Formentera, però també fou materialitzada en poques hores. El dia 8 d'agost, i després de ser rebutjades les comminacions als rebels eivissencs perquè es rendissin, les tropes republicanes desembarcaren al Pou des Lleó, al nord-est de l'illa. Durant el trajecte cap a Santa Eulàlia, a l'alçada de les mines de s'Argentera, els desembarcats hagueren de plantar cara a una certa resistència, però finalment tant aquesta població com la capital de l'illa caigueren fàcilment. La guarnició es rendí i els màxims responsables de l'aixecament foren executats, se suïcidaren o s'amagaren. Els presos republicans foren posats en llibertat tot seguit.¹⁰³

Bayo assegura en les seves memòries que les seves forces foren rebudes amb un gran entusiasme per la població eivissenca: "El pueblo entero bailaba de gozo y contento. Viéndose ya gobernado por los gobernantes por ellos mismos escogidos y votados, y no por los que se incautaron de las riendas del poder con engaños y abusos."¹⁰⁴ Tanmateix, les setmanes de control republicà de les Pitiüses es caracteritzaren pel caos organitzatiu. Un Comitè de Milícies Antifeixistes, presidit pel comunista Antoni Martínez Juliana, es féu càrrec del poder al conjunt de l'illa i a la vila d'Eivissa. També als diversos nuclis rurals es formaren comitès integrats per representants de les diverses forces polítiques i sindicals.¹⁰⁵ Aquests organismes iniciaren immediatament actuacions de caràcter econòmic per normalitzar la vida quotidiana, però també prengueren mesures repressives. Un Tribunal Revolucionari, presidit per l'advocat i militant d'Estat Català Joaquim Joanola, s'encarregà teòricament de depurar les responsabilitats per l'alçament contra la República.¹⁰⁶

Biogràfic del moviment obrer als Països Catalans (Barcelona 2000), pàg. 565; María José Vidal Torres – José Miguel L. Romero, 437/37. *La Causa General de les Pitiüses*, pàg. 72.

¹⁰³ Josep Massot i Muntaner, *El desembarcament de Bayo a Mallorca*, pàg.106-110; Artur Parron, *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*, pàg. 60-62; Antonio Colinas, *Rafael Alberti en Ibiza*, pàg. 187-211.

¹⁰⁴ Alberto Bayo, *Mi desembarco en Mallorca*, pàg. 61.

¹⁰⁵ Cf la composició a: María José Vidal Torres – José Miguel L. Romero, 437/37. *La Causa General de les Pitiüses*, pàg. 74-106.

Tot sembla indicar que l'eficàcia d'aquests organismes fou mínima, i que la justícia oficial es veié clarament desbordada per l'actuació de les milícies. Les dades disponibles indiquen que per l'agost es produïren una quinzena d'execucions a càrrec dels milicians republicans, la majoria de les quals afectaren militars i membres de les forces de seguretat als quals es relacionava amb el cop d'Estat i/o acusats d'haver practicat la resistència contra el desembarcament republicà. Així, el principal conspirador, Juli Mestre, fou condemnat a mort en judici sumaríssim i executat per un escamot de milicians el 15 d'agost.¹⁰⁷

A més a més, foren empresonats uns 180 militars, capellans i burgesos. Internats inicialment a la presó d'Eivissa, el 17 d'agost foren traslladats al castell de Dalt Vila, en teoria perquè aquest allotjament els proporcionaria més comoditats i seguretat¹⁰⁸. En realitat, la situació dels presos del castell era extremament precària. Un informe del primer comandant militar nomenat per les autoritats *nacionals* una vegada recuperada l'illa, Antoni Montis Castelló, descriu en els següents termes les condicions de vida en aquesta presó:

"Había ya en los primeros días en el castillo 120 presos. La comida que se les daba era infernal, se componía de un plato de potaje de garbanzos, con patatas y carne, esta era la mayor parte de los días podrida pues la ponían al sol a propósito y si hacían alguna observación se les amenazaba con fusilarles, también eran sacados todos los días 8 o 9 para hacer la limpieza del castillo no respetando algunos ancianos y enfermos, escogiendo entre ellos a los curas y militares, el alférez Maldonado, el Teniente Mena, sargento de artillería Marí Torres y varios curas eran los preferidos para la limpieza de retretes y barrido de los patios del cuartel. El agua

¹⁰⁶ José Luis Gordillo Courcières, *La columna de Bayo*, pàg. 72; Artur Parron, *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera*, pàg. 67; íd., *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*, pàg. 62-70; Josep Massot i Muntaner, *El desembarcament de Bayo a Mallorca*, pàg.110-118.

¹⁰⁷ José Miguel L. Romero, *Els morts*, pàg. 26-40.

¹⁰⁸ "Traslado de los detenidos", *Diario de Ibiza* (18 d'agost de 1936), pàg. 1; entrevista a Antoni Martínez Juliana (Palma, 30 d'octubre de 1989).

escaseaba y a veces tenían aquellos pobres presos todo el día sin darles agua para saciar su sed, y como ya se dice anteriormente la comida era pésima, las familias hacían un sacrificio para llevarles comida que era precisamente lo que deseaban los que formaban el Comité, pues tanto el teniente coronel retirado señor Mena como muchos otros a pesar de su delicado estado de salud, fueron trasladados a un calabozo de espacio reducido que escasamente cabían 8 hombres y allí sin ventilación de ninguna clase encerraron a 15, estando expuestos a morir asfixiados, interviniendo algunos a su favor y sacando a los antes mencionados Mena, padre e hijo. Entre tanto eran objeto de burlas todos los días, incluso muchachas obreras que subían al castillo a ver los presos, como quien va a ver un parque de fieras.”¹⁰⁹

Paral·lelament s’esdevingueren unes altres actuacions, al marge de qualsevol control institucional, contra persones i institucions considerades contràries al nou ordre revolucionari. Aquestes foren protagonitzades pels milicians que havien arribat a l’illa arran del desembarcament republicà i consistiren principalment en atacs a edificis i objectes religiosos. També foren molt corrents els saquejos, la qual cosa obligà al Comitè Antifeixista a intervenir i a anunciar càstigs *severíssims* contra aquells a qui trobassin objectes que no eren de la seva propietat.¹¹⁰

¹⁰⁹ Servicio de Información (nota del comandante Montis), “Información sobre los desmanes que cometieron las huestes rojas durante su estancia en la isla de Ibiza (Ibiza, 26 de septiembre de 1936)”, Archivo Regional de la Zona Militar de Baleares, secció Almudaina, caixa 20. En la mateixa línia, l’informe de la Causa General sobre les condicions de vida en aquesta presó assegura que els reclusos eren vexats i maltractats de paraula, i pèssimament alimentats, “llegando hasta servirles el rancho confeccionado con orines en vez de agua” (CG 1458 (1), ram 2, AHN).

¹¹⁰ *Diario de Ibiza* (12 d’agost de 1936), pàg. 1. Alberto Bayo, *Mi desembarco en Mallorca*, pàg. 67 explica el cas d’un milicià executat en haver estat sentenciat a mort pel robatori d’unes gallines i un anell a uns pagesos eivissencs. D’altra banda, des del Comitè s’assegurà no disposar de liquiditat financera per fer front a les despeses perquè en els primers dies del desembarcament un milicià conegut com el capità Alonso havia robat tot el fons i havia fugit a València, on seria executat (*Diario de Ibiza* (11 de setembre de 1936), pàg. 2). Es tracta d’Antonio Alonso Molina, efímer cap militar d’Eivissa nomenat per Uribarry i durament criticat per Bayo a les seves memòries (cf. *Mi desembarco en Mallorca*, pàg. 64-66; Josep Massot i Muntaner, *El desembarcament de Bayo a Mallorca*, pàg. 113; Artur Parron, *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*, pàg. 76; Manuel Benavides, *Guerra y revolución en Cataluña*, pàg. 298).

El pitjor episodi de la repressió republicana s'esdevingué el 13 de setembre, en un moment en què, fracassada l'expedició de Bayo a Mallorca, les illes d'Eivissa i Formentera es trobaven sense cap tipus de poder institucional. El Govern republicà decidí abandonar l'illa, per la qual cosa els membres del Comitè de Milícies Antifeixistes i els principals dirigents de l'esquerra pitiüsa començaren a preparar d'una manera accelerada la fugida cap a València. Uns dies abans, entre el 9 i el 10 de setembre, la columna anarquista barcelonina Cultura i Acció, dirigida per Juan Yagüe i integrada per uns quants centenars de milicians, s'havia apoderat de l'illa. El migdia del 13 de setembre tres avions italians bombardejaren la ciutat i provocaren un gran nombre de morts.¹¹¹ Enmig d'un caos absolut, un centenar de presos del castell d'Eivissa –entre els quals hi havia el banquer Abel Matutes Torres i l'alcalde d'Eivissa Joan Torres Juan– foren assassinats amb metralladores i bombes de mà.¹¹² Segons els records d'un dels presos que va aconseguir sortir amb vida del castell:

“Puestos de acuerdo sobre la manera de asesinarlos al atardecer, bajaron todo el material de guerra que pudieron embarcar en los veleros, para llevárselo a Valencia (serían las nueve de la noche del día 13 de septiembre) y entonces se acercó uno al calabozo (al parecer Moro) y con risa satánica nos dijo: ‘¿Han visto Vds. Que flores nos hechan sus compañeros?’ (se refería a las bombas de los aviones) ‘pues ahora nos toca a nosotros’, e inmediatamente anotaron unos cuantos y amenazándonos con asesinarlos si no salíamos antes de un minuto del calabozo nos condujeron a la compañía para reunirnos con los demás prisioneros, teniendo que salir desnudos la mayor parte y apuntándonos con los fusiles todos los que

¹¹¹ En diversos treballs generals sobre la guerra a les Pitiüses s'ha especulat amb la xifra de quaranta morts, però José Miguel L. Romero ha localitzat just divuit inscripcions al registre civil (*Els morts*, pàg. 84-88).

¹¹² Cf. José Miguel L. Romero, *Els morts*, pàg. 46-72 (xifra en uns 94-97 el nombre d'executats); Artur Parron, *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*, pàg. 91-94; Rafael Gay de Montellá, *Atalayas de Mallorca. La guerra en el mar latino (julio 1936 – abril 1939)* (Barcelona 1940), pàg. 109-110; Ricardo Sanz, *Los que fuimos a Madrid. Columna Durruti, 26 División* (Toulouse 1969), pàg. 87, 88; Raoul Hausmann, *Hyle. Ser-sueño en España*, pàg. 266.

habían quedado fuera. –Como la aviación había cortado los hilos de la luz, toda la población se quedó a oscuras y tuvimos que entrar en la compañía atropellándonos unos a otros y sin saber donde colocarnos por no haber espacio ni para la mitad y éramos 180 prisioneros. Una vez encerrados allí oímos gritos de ‘viva la FAI’ y ‘viva la guillotina’. Inmediatamente después abrieron la puerta del calabozo y nos dijeron: ‘ahora les vamos a dar la libertad’, y llamaron a cinco militares a los que delante de nosotros fusilaron en el acto con una ametralladora, diciendo seguidamente: ‘ahora salgan de cinco en cinco’, no obedeciendo ninguno; entonces entraron unos 120 en el calabozo armados de fusiles, bombas de mano, pistolas y linternas eléctricas, asesinando uno por uno a todos los prisioneros excepto unos cuantos que logrando romper una reja de una ventana pudimos escaparnos, quedando allí en total 108 muertos.”¹¹³

Amb les dades disponibles a hores d’ara, tot indica que els executors dels fets del castell foren, d’una manera exclusiva, els milicians de la FAI arribats de Barcelona, i que el Comitè de Milícies Antifeixistes, llavors gairebé dissolt, s’hi oposà frontalment.¹¹⁴ No debades, els mateixos informes de la Causa General franquista coincideixen a l’hora d’atorgar el protagonisme del *terror rojo* als milicians

¹¹³ Pedro Sáez, “Relato de los sucesos ocurridos en Ibiza durante la ocupación de los ‘rojos’”, Archivo Regional de la Zona Militar de Baleares, secció Almudaina, caixa 20. Un altre testimoni directe, indicà que de 178 detinguts, se’n salvaren 55 (R. F. L., “Ibiza durante la dominación roja. Testigo presencial. Diario de los días grises”, *Aquí Estamos* 81 (agost-setembre de 1942), s.p.). La relació de supervivents reunida per la Causa General inclou 55 noms (María José Vidal Torres – José Miguel L. Romero, 437/37. *La Causa General de les Pitiüses*, pàg. 56-57).

¹¹⁴ El president del Comitè, Antoni Martínez Juliana, em donà tot un seguit de detalls sobre l’enfrontament mantingut amb els milicians de “Cultura i Acció” i m’assegurà que ell mateix i altres membres del Comitè foren sotmesos a un simulacre de judici per part dels anarquistes (entrevista feta a Palma el 30 d’octubre de 1989). Dins la mateixa línia, un fill del membre del Comitè Carles Bertazioli Riquer sosté que el seu pare es jugà la vida per evitar la massacre del castell (Fernando Bertazioli Riquer, *Memorias de la guerra y del exilio (Memorias de mi infancia en Ibiza durante la Guerra Civil y del exilio posterior)* (Eivissa 1996), pàg. 33). Cf. una referència al malestar del comitè local de Santa Eulàlia per aquests esdeveniments a: Elliot Paul, *Vida y muerte de un pueblo español* (Madrid 2005), pàg. 447.

desembarcats.¹¹⁵ Amb tot, no cal oblidar que dies abans de la massacre es feren crides des de la premsa local a l'establiment d'una justícia revolucionària sense *perdón* ni *lamentaciones* que, sens dubte, ajudaren a enterbolir la situació.¹¹⁶ En tot cas, aquests assassinats constituïren l'episodi més recordat de la Guerra Civil a les Pitiüses, i durant anys foren utilitzats per les autoritats franquistes com a element legitimador del règim.

Quant al nombre total de víctimes de la repressió republicana a les Pitiüses, el recompte, municipi per municipi, enregistrat a la Causa General dóna un total de 126 morts.¹¹⁷ Però cal dir que, com és habitual en aquesta font, hi ha diversos casos de duplicacions, alhora que s'hi inclouen persones que moriren per raons no atribuïbles directament al *terror roig*. Les recerques realitzades per José Miguel L. Romero a partir de fonts diverses estableixen un balanç, sembla que força ajustat, d'unes 115 víctimes.¹¹⁸ Es tracta, en qualsevol cas, d'una xifra certament esfereïdora, sobretot si tenim en compte la brevetat del domini governamental sobre el subarxipèlag.

Durant la setmana compresa entre el 13 i el 20 de setembre les Pitiüses foren terra de ningú i uns quants centenars de persones marxaren en vaixells com el *Cala Marsal* i l'*Antonio Matutes*. La major part d'aquests fugitius s'establiren a València, encara que sembla que també n'hi hagué que es dirigiren a Alger. El dia 20, tropes procedents de Mallorca, comandades per Antoni Montis, prengueren possessió de les illes sense disparar un tret. Entre els expedicionaris hi havia dues companyies de la

---

¹¹⁵ Així, per exemple, un informe de la prefectura local de FET y de las JONS de Santa Eulàlia del Riu indica que “no funcionó ninguna checka ni patrulla de control, como tampoco el SIM rojo, siendo los milicianos rojos que hicieron el desembarco los únicos que actuaron e hicieron detenciones y ocasionaron vejaciones a elementos derechistas”. En les llistes d'executors dels assassinats elaborada per la Guàrdia Civil del terme d'Eivissa només un dels noms que hi apareix correspon a un eivissenc (CG 1458 (1), rams 2, 3, 4, 5 i 6).

¹¹⁶ Artur Parron, *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*, pàg. 86.

¹¹⁷ CG 1458, rams 3, 4, 5 i 6, AHN.

¹¹⁸ José Miguel L. Romero, *Els morts*, pàg. 36-37, 77-83.

Legió de Mallorca, forces d'intendència, falangistes i els "Dragones de la Muerte", amb el comte Rossi al capdavant.¹¹⁹

Malgrat que els principals republicans eivissencs ja havien marxat, s'inicià aleshores una sistemàtica persecució contra els acusats de simpatitzar amb els *rojos*. Cal tenir en compte que en general els detinguts eren persones que havien optat per romandre a l'illa, perquè, atesa la seva nul·la participació en els esdeveniments de les setmanes anteriors, es consideraven a resguard de l'acció repressiva.¹²⁰ Les execucions sense cap mena de tràmit judicial no es feren esperar. La tàpia del cementiri d'Eivissa fou l'escenari de la majoria d'aquests assassinats, practicats fonamentalment per falangistes locals i mallorquins, amb el consentiment dels militars. La pràctica totalitat de les morts tingueren lloc entre el 20 de setembre de 1936 i l'abril de 1937, mesos en què exerciren el comandament militar Antonio Montis i Gonzalo Arnica.¹²¹ La immensa majoria de les víctimes foren treballadors i pagesos sense gaire significació política. Amb tot, ens consta l'execució d'un dirigent històric del republicanisme eivissenc: Diego Ponce de León, president de la Junta Insular d'Esquerra Republicana Balear.¹²² Sembla que, en total, foren assassinades al llarg d'aquests mesos 74 persones a Eivissa i 12 a Formentera.¹²³

¹¹⁹ Artur Parron, *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*, pàg. 95-100; Josep Massot i Muntaner, *El desembarcament de Bayo a Mallorca*, pàg. 362-366; íd., *Vida i miracles del "Conde Rossi"*, pàg. 73-77.

¹²⁰ Així, per exemple, *El Día* informava el 3 de gener de 1937 d'una d'aquestes detencions: "Por la Guardia Civil de Santa Eulalia del Río ha sido entregado a la policía de Ibiza a los efectos consiguientes el vecino de Jesús, con residencia en la parroquia de San Rafael, Juan Marí Marí de 54 años de edad y oficio labrador a quien se le ocuparon en su domicilio dos velas y una campanilla robada de la Iglesia de Jesús. Igualmente fueron encontrados en su domicilio algunos documentos comunistas, habiéndose comprobado además había cooperado con los rojos cuando la ocupación de estos de la vecina isla" (pàg. 4).

¹²¹ José Miguel L. Romero, *Els morts*, pàg. 94-98; Artur Parron, *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*, pàg. 100-113.

¹²² Cf. José Miguel L. Romero, *Els morts*, pàg. 101-106; "Els nostres màrtirs. Diego Ponce de León", *Mallorca Nova* 8 (20 d'octubre de 1937), pàg. 1.

¹²³ José Miguel L. Romero, *Els morts*, pàg. 95. Algunes informacions de l'època oferiren xifres exagerades. Així, per exemple, Elliot Paul, *Vida y muerte de un pueblo español*, pàg. 459-460, es féu ressò d'un rumor, segons el qual "las tropas italianas y rebeldes [...] reunieron a cuatrocientos republicanos [...]"

No disposam de dades tan exactes pel que fa als republicans eivissencs i formenterers executats com a conseqüència dels consells de guerra que es practicaren durant la guerra i la postguerra pel bàndol *nacional*. Sembla que, a causa de la intensitat de la ràtzia que acabam de descriure, fins al final de la contesa la justícia militar franquista no precisà dictar gaires penes de mort contra el reduïdíssim col·lectiu de *rojos* que encara residia a les Pitiuses. Quant als evacuats de setembre de 1936, ens consta que una gran part s'exiliaren en acabar la guerra.¹²⁴ D'altres, però, restaren a Espanya i, per tant, a expenses de l'acció depuradora dels vencedors. D'entre els condemnats a mort i afusellats en aquests anys, cal destacar Joan Gómez Ripoll, "Campos", conegut mestre d'obres i membre del Comitè Antifeixista d'Eivissa durant el període republicà, que fou executat al cementiri de Palma el 30 de setembre de 1942.¹²⁵ José Miguel L. Romero ha ofert una relació d'una vintena de pitiüsos que moriren a Mallorca o a la Península com a conseqüència de la repressió franquista, si bé entre aquests s'hi inclouen situacions molt diverses –per exemple, persones que ja havien marxat d'Eivissa abans de la guerra–.¹²⁶ En conjunt, sembla que es pot situar en un centenar el nombre total aproximat de víctimes mortals de la violència dels rebels en aquestes dues illes.¹²⁷

4. Conclusions

---

y los mataron con ametralladoras apostadas tras las saeteras de las almenas”.

¹²⁴ Cf, en general, Xicu Lluy, *Eivissencs i formenterers als camps nazis* (Eivissa 1995); id., *Visca Cárdenas! L'exili americà dels republicans pitiüsos* (Eivissa 2001).

¹²⁵ Llorenç Capellà, *Diccionari vermell*, pàg. 81; José Miguel L. Romero, *Els morts*, pàg. 177-178.

¹²⁶ José Miguel L. Romero, *Els morts*, pàg. 170-199.

¹²⁷ Capítol a part el constitueix la colònia penitenciària establerta a Formentera entre 1940 i 1942, dins la qual foren internats centenars de presos de tot l'arxipèlag balear i de la resta de l'Estat. N'ha ofert una descripció equilibrada Heinz Kraschutzki, *Memòries a les presons de la Guerra Civil a Mallorca*, pàg. 123-134. José Miguel L. Romero calcula que 58 presos d'aquest centre de reclusió moriren de fam i malalties (cf. *Els morts*, pàg. 232-233).

A partir de les dades ofertes pensam que es pot establir un marc comparatiu entre la repressió practicada pels dos bàndols durant la Guerra Civil a les Illes Balears que caldrà completar i matisar amb futures investigacions:

1. Des del punt de vista quantitatiu, sembla demostrat que la repressió va ser, amb molta de diferència, la principal causa de mortalitat durant la Guerra Civil a les Balears. A l'espera que les recerques en curs permetin disposar de dades definitives per a tot l'arxipèlag, és indubtable, en qualsevol cas, que la violència rebel tingué a les Illes un impacte molt més gran que la governamental. Com a xifres provisionals, potser podríem parlar d'unes 1.300 execucions mínimes pel costat franquista i d'unes 300 gairebé segures pel costat republicà. Per descomptat, aquestes diferents dimensions han de ser valorades tenint en compte que els *nacionals* dominaren durant tota la guerra l'illa de Mallorca, on es concentra el 80% de la població total de l'arxipèlag.

2. Quant a la cronologia dels esdeveniments, s'observen certes coincidències entre el que succeí a un territori i a l'altre, circumstància que permet reforçar la idea de la repressió entesa com a fenomen que, en bona part, es retroalimentà. Si en els primers dies de guerra les execucions es practicaren d'una manera molt puntual pels dos bàndols en conflicte, fou dins l'agost quan a ambdues zones s'iniciaren els afusellaments sumaris. S'obrí, així, una espiral de terror que, en part, es pot relacionar amb l'ambient creat per la fracassada expedició militar republicana del capità Alberto Bayo. Cal dir, però, que en el cas dels republicans de Menorca l'etapa repressiva més dura va concloure el desembre de 1936, en restablir-se l'ordre intern. Des d'aleshores, foren poquíssimes les morts que es puguin atribuir a represàlies contra els desafectes al règim republicà. En canvi, pel costat franquista, els afusellaments extrajudicials persistiren fins a la primavera de 1937, alhora que la justícia reglada continuà durant anys dictaminant dotzenes de sentències de mort, les quals s'aplicaren amb diversos ritmes fins al final de la Segona Guerra Mundial.

3. Les diferències més significatives respecte al que succeí en un bàndol i a l'altre s'observen pel que fa a les responsabilitats del poder institucional. En el cas de la repressió franquista a les quatre illes, es constatable que un percentatge elevat de les execucions –entre un terç i la meitat del total– foren acordades pels consells de guerra, en els quals s'aplicà sense contemplacions el duríssim ordenament jurídic establert pels alçats. A més a més, les execucions al marge de cap procediment legal es produïren dins un context en què les autoritats militars controlaven perfectament la situació de l'ordre públic, i consideraren útil suprimir sense judici un ample col·lectiu de persones percebudes com a amenaces potencials per al nou estat de coses. Es tractava, per tant, de morts que obeïen a decisions preses fredament pels comandaments militars i els seus aliats civils. Pel costat republicà, en canvi, les represàlies foren fonamentalment el resultat de l'enfonsament de l'aparell de l'Estat i la seva substitució per poders locals autònoms, i acabaren de cop una vegada que es restablí l'autoritat. A les Balears, les víctimes de la repressió republicana que perderen la vida a causa d'una sentència judicial foren comptadíssimes. Entorn de tres quartes parts de les morts es produïren com a resultat de tres assalts a presons a càrrec d'individus armats, els quals actuaren amb l'objecte d'ajustar comptes amb aquells a qui identificaven ideològicament amb l'alçament contra la República, o amb els bombardejos que practicava l'aviació italiana. Amb tot, en almenys dos d'aquests assalts les autoritats republicanes locals tingueren una part important de responsabilitat, si més no per la seva manca de previsió i de diligència per protegir les vides dels presos, i està provat que alguns dels caps militars ordenaren, estimularen o –com a mínim– consentiren l'acció. La resta dels assassinats foren practicats per milicians que actuaven per pròpia iniciativa, encara que aquí també s'ha de carregar en el compte de les institucions de la República una més que evident incapacitat per controlar l'ordre públic a la seva zona fins a la primavera de 1937.